

بیاضی از مکاتیب عصر صفوی

تصحیح و تحقیق
سید سعید میر محمد صادق

سرشناسه	میرمحمدصادق، سید سعید، ۱۳۴۸-
عنوان و نام پدیدآور	بیاضی از مکاتیب عصر صفوی/ تصحیح و تحقیق سید سعید میرمحمدصادق.
مشخصات نشر	تهران: انتشارات دکتر محمود افشار با همکاری سخن، ۱۴۰۱.
مشخصات ظاهری	۳۷۸ ص.: جدول، نمونه.
فروست	مجموعه انتشارات ادبی و تاریخی موقوفات دکتر محمود افشار یزدی؛ ۳۱۳. گنجینه اسناد و تاریخ ایران؛ ۹۳.
شابک	۹۷۸-۶۲۲-۷۷۰۶-۴۰-۶
وضعیت فهرست‌نویسی	فیبیا.
یادداشت	کتابنامه: ص. [۳۶۹] - ۳۷۵؛ همچنین به صورت زیرنویس.
یادداشت	نمایه.
موضوع	نامه‌های فارسی -- قرن ۱۰-۱۲ ق.
موضوع	Persian Letters -- 16-18th Century
موضوع	ایران -- تاریخ -- صفویان، ۹۰۷ - ۱۱۴۸. -- اسناد و مدارک.
موضوع	Iran -- History -- Safavid Dynasty, 1502-1736 -- Sources
رده‌بندی کنگره	PIR ۴۳۰۶
رده‌بندی دیویی	۸۴۶/۴
شماره کتابشناسی ملی	۸۷۸۶۹۵۲

بیاضی از مکاتیب عصر صفوی

بیاضی از مکاتیب عصر صفوی

تصحیح و تحقیق

سید سعید میر محمد صادق

مجموعه انتشارات
ادبی و تاریخی
موقوفات دکتر محمود افشار

[۹۳]

گنجینه اسناد و تاریخ ایران

هیئت گزینش کتاب و جایزه

دکتر سید مصطفی محقق داماد - دکتر محمدرضا شفیعی کدکنی - دکتر زاله آموزگار - دکتر جلال خالقی مطلق
دکتر حسن انوری - دکتر فتح الله مجتبایی - دکتر محمود امیدسالار - کاوه بیات
دکتر محمد افشین وفایی (مدیر انتشارات)

درگذشتگان

ایرج افشار - دکتر سید جعفر شهیدی - دکتر جواد شیخ الاسلامی - دکتر اصغر مهدوی - دکتر یحیی مهدوی

بیاضی از مکاتیب عصر صفوی

تصحیح و تحقیق	سید سعید میر محمد صادق
گرافیسست، طراح و مجری جلد	کاوه حسن بیگلو
صفحه‌آرا	محمود خانی
لیتوگرافی	صدف
چاپ متن	آزاده
صحافی	حقیقت
تیراژ	۱۱۰۰ نسخه
چاپ اول	۱۴۰۱

ناشر

انتشارات دکتر محمود افشار

خیابان ولی عصر، بالاتر از پارک وی، خیابان عارف‌نسب، کوی دبیرسیاهی (لادن)، شمار

تلفن: ۲۲۷۱۷۱۱۴ دورنما: ۲۲۷۱۷۱۱۵

یا همکاری انتشارات سخن

خیابان انقلاب، خیابان دانشگاه، خیابان وحید نظری، پلاک ۴۸

تلفن: ۵-۶۶۹۵۳۸۰۴ دورنما: ۶۶۴۰۵۰۶۲

تلفن تماس برای تحویل کتاب در تهران و شهرستان‌ها

۵-۶۶۹۵۳۸۰۴

شورای تولیت

متولیان مقامی

رئیس مجلس - رئیس دیوان عالی کشور - وزیر فرهنگ (وزیر آموزش و پرورش)
وزیر بهداشت و درمان و آموزش پزشکی) - رئیس دانشگاه تهران (یا معاونان اول هریک از این پنج مقام) (طبق ماده ۲ وقفنامه)

متولیان منصوص و منسوب

دکتر سید مصطفی محقق داماد (رئیس شورا) - دکتر محمد رضا شفیعی کدکنی (جانشین: دکتر محمد اسلامی - دبیر)
سید محمود دعایی (نایب رئیس شورا) - دکتر احمد میر (بازرس) - ساسان دکتر افشار - آرش افشار (بازرس)

هیئت مدیره (منتخب شورای تولیت)

دکتر سید مصطفی محقق داماد (رئیس هیئت مدیره) - دکتر محمد اسلامی (نایب رئیس هیئت مدیره)
دکتر محمد افشین وفایی (مدیر عامل) - حمید رضا رضایزدی (خزانه دار)

درگذشتگان

دکتر مهدی آذر - حبیب الله آموزگار - دکتر جمشید آموزگار
ایرج افشار، سرپرست عالی و بازرس (منصب و اقف، از ۱۳۶۳-۱۳۸۹) - مهر بانو دکتر افشار - مهندس نادر افشار
بهروز افشار یزدی - دکتر سید جعفر شهیدی، رئیس هیئت مدیره (از ۱۳۶۳ تا ۱۳۸۳) - دکتر جواد شیخ الاسلامی - اللهیار صالح
دکتر منوچهر مرتضوی - دکتر اصغر مهدوی - دکتر یحیی مهدوی - دکتر علی محمد میر - دکتر محمدعلی هدایتی

یادداشت واقف

اول

طبق ماده ۲۳ وقفنامه اول مورخ یازدهم دی ماه ۱۳۳۷ ه. ش. درآمد باید صرف ترجمه و تألیف و چاپ کتب و رسالات که با هدف این موقوفات موافق باشد و همچنین کمک به مجله آینده در صورت احتیاج و احتمالاً دادن جوایز به نویسندگان به شرح دستور این وقفنامه گردد.

دوم

هدف اساسی این بنیاد ملی طبق ماده ۲۵ وقفنامه تعمیم زبان فارسی و تحکیم وحدت ملی در ایران می باشد. بنابراین کتبی که با بودجه این موقوفات منتشر می شود باید مربوط به لغت و دستور و ادبیات فارسی و جغرافیای تاریخی و تاریخ ایران باشد. کتب کلاسیکی مدارس عمومی نباید با درآمد این موقوفات چاپ شود.

سوم

طبق ماده ۲۶ مقداری از کتب و رسالات چاپ شده با بودجه این موقوفات باید به طور هدیه و به نام این موقوفات به مؤسسات فرهنگی، کتابخانه ها و قرائتخانه های عمومی ایران و خارج و بعضی از دانشمندان ایران و مستشرقین خارجی فرستاده شود.

چهارم

چون نظر بازرگانی در انتشارات این موقوفات نیست و تا حدی تحمل زیان هم جایز است طبق ماده ۲۷ وقفنامه هیچ کتاب و رساله نباید کمتر از قیمت تمام شده و همچنین مبلغی زائد از بهای تمام شده با افزایش صدی ده تا بیست و پنج قیمت گذاری شود... این افزایش ۲۵ درصد به واسطه حداقل حق الزحمه فروشندگان و هزینه ای است که برای پست و غیره تحمیل می شود. از کتابفروشان تقاضا داریم که در این امر خیر ملی که ابداً جنبه تجارتي ندارد با ما یاری و تشریک مساعی بنمایند.

پنجم

بر اساس موافقت نامه دوم (مورخ ۱۳۵۲/۴/۱۲) که میان واقف و دانشگاه طهران به امضاء رسیده، قسمتهای مهمی از رقبات، مانند جایگاه سازمان لغت نامه دهخدا و محل مؤسسه باستان شناسی به طور رایگان به دانشگاه طهران واگذار شده و رقبات دیگری هم با درآمد آنها طبق ماده دوم برای اجرای مفاد وقفنامه که از جمله عبارت از دادن جوایز ادبی و نشر کتب تاریخی و لغوی راجع به ایران (به استثنای کتب درسی) می باشد در اختیار دانشگاه طهران قرار می گیرد که وصول نموده و به نام این موقوفات اعطا و نشر گردد.

ششم

چون طبق ماده ۳ موافقت نامه نامبرده مقرر شده است که از طرف ریاست دانشگاه یک نفر از متولیان این موقوفات که از طرف واقف به عضویت کمیته انتشارات بنیاد معین شده باشد برای سرپرستی اداره امور جوایز و نشر کتاب انتخاب شود ریاست دانشگاه آقای ایرج افشار را که از متولیان شورای تولید است و از طرف واقف نیز به عضویت کمیته نامبرده معین شده به سمت سرپرست انتخاب و برقرار نمودند.

هفتم

چون نگارنده این سطور به واسطه کبر سن (۸۶ سال شمسی) از این پس نخواهم توانست به سرپرستی این کارها بپردازم، از این پس تمام اختیارات خود را در انتخاب تألیف و ترجمه و خرید کتب و غیره به فرزند ارشد خود ایرج افشار واگذار کردم. در این چند سال اخیر هم که ده جلد از تألیفات خودم از طرف موقوفات به طبع رسیده با کوشش و سرپرستی وی بوده است. کسانی که مایل به همکاری در تألیف یا ترجمه و نشر کتاب هستند می توانند به او مراجعه کنند. تنها شرط کار موافق بودن تألیف و ترجمه با هدف های این بنیاد، یعنی ترقی ملت و کشور و تعمیم زبان فارسی و تکمیل وحدت ملی در ایران که وطن مشترک و زبان رسمی و ملی همه ایرانیان است می باشد.

هشتم

این یادداشت کلی برای چاپ در آغاز هر یک از نشریات این بنیاد نوشته شده است.

دکتر محمود افشاریزدی
آذر ماه ۱۳۵۸ شمسی

مستوفع

تکمله سوم

کتبی که با بودجه این موقوفات طبع و توزیع می‌شود باید کاملاً منطبق با نیت واقف و هدف وقفنامه باشد. اگر همه تألیفات و مجموعه‌هایی که به قلم واقف منتشر شده و یا می‌شود صددرصد این مطابقت را ندارد به سبب این است که واقف قصد چاپ آنها را با مال خود داشت، ولی زمانی که دارایی خود را وقف عام مخصوصاً برای انتشارات کتب تاریخی و ادبی نمود چاپ کتب خود را هم که دارای همین جنبه‌هاست به عهده بنیاد واگذار کرد.

اما این مجوز آن نیست که تألیفات دیگر را هم از هر نوع که باشد و برسد چاپ نماید. کتب نظم و نثری از گذشتگان یا آیندگان با بودجه آن چاپ خواهد شد که هدف غایی واقف را که ترویج زبان دری و تحکیم وحدت ملی ایران است در برداشته، کتبی که بویی از ناحیه‌گرایی و جدایی‌طلبی و حکایت از رواج زبان‌های خارجی به قصد تضعیف زبان دری و دیگر چیزهای تفرقه‌آمیز و روش‌ها و سیاست‌های فتنه‌انگیز داشته باشد نباید با بودجه این موقوفات طبع و توزیع شود.

نکته دیگر آنکه چون شاید برای چاپ کتب و فرهنگ‌نامه فارسی که دایره مانند یعنی انسیکلوپدی باشد و تاریخ کامل ایران که اوراق زیاد و هزینه بیشتر دارد، درآمد ماهیانه بنیاد کفاف خرج آنها را ندهد می‌توان با اندوخته بانکی این موقوفات چاپ نمود، به شرط آن‌که اجازه واقف در زمان حیات و موافقت شورای تولید بعد از ممات یا هرکس و دستگاهی که قانوناً قائم مقام آنهاست باشد.

در تکمله دوم یادداشت واقف، منتشره در جلد سوم افغان‌نامه نگاشتم که کتب و رسالاتی که با بودجه این موقوفات چاپ می‌شود باید منزه باشد از تحریکات سیاسی، مخصوصاً آلوده نباشد به اغراض سیاسی خارجی در لفاظیه پژوهش تاریخی و ادبی ایران‌شناسی... و در پایان آن تکمله افزودم بیم داشتم که مبادا چنین رسالاتی سال‌ها بعد از ما نخواست و ندانسته، به وسیله این بنیاد چاپ شود. پس لازم بود که در این یادداشت تذکری داده شود... عمده مخاطب این یادآوری‌ها بنیاد موقوفات خود ماست نه مؤسسات انتشاراتی دیگر که هر یک روش خاص خود را دارد و ما دخالتی در کار آنها نداریم.

تا زمانی که نویسنده این سطور متولی هستم و فرزند دانشمند من، ایرج افشار که به رموز نویسندگی کاملاً آگاه می‌باشد سرپرست انتشارات این بنیاد است، موجبی برای نگرانی نخواهد بود و بعد از ما هم امید است که این روش ادامه یابد. ان شاء الله

تکمله و تبصره

یادداشت واقف چند روز پیش از درگذشت (۲۸ آذر ۱۳۶۲) برای اطلاع نویسندگان، کتب نظم و نثری از گذشتگان یا آیندگان که با سرمایه و درآمد این بنیاد چاپ و توزیع می‌شود باید منطبق با نیت واقف و هدف وقفنامه باشد و مروج زبان دری در قلمرو این زبان و تحکیم وحدت ملی و تمامیت کشور ایران باشد و بویی از ناحیه‌گرایی و جدایی‌طلبی ندهد، و حمایت و ترویج از لهجه‌های محلی و زبان‌های خارجی به قصد تضعیف زبان فارسی دری نکند. خلاصه آنکه این کتاب‌ها و رسالات باید منزّه باشد از روش‌های تفرقه‌آمیز و سیاست‌های فتنه‌انگیز، چه به‌طور مرموز و چه علنی مخصوصاً نباید آلوده باشد به اغراض سیاسی خارجی در لفافه پژوهش تاریخی، نژادی یا ادبی و فرهنگی و ایران‌شناسی.

کتب تاریخی و ادبی عالمانه خارجی که از عربی و ترکی و روسی به فارسی ترجمه می‌شود اگر دارای هر دو جنبه از سود و زیان باشد باید قسمت سودمند آنها ترجمه شود. قسمت زیان‌بخش اگر ترجمه شود باید به قصد مبارزه و مقابله عالمانه با آن باشد نه جاهلانه، زیرا گفته منطقی ممکن است مؤثر باشد، نه شانتاز و هوچی‌گری. این بنیاد در انتشارات خود باید در هر حال از دروغ و ناسزا پرهیز کند. به گفته نظامی گنجوی:

چون توان راستی را درج کردن دروغی را نباید خرج کردن

برای چاپ و انتشار کتب و رسالات نه تنها هزینه و حق الزحمه نمی‌خواهیم، بلکه به سبب اهمیت فوق‌العاده سودمند بودن کتاب، جایزه نیز می‌پردازیم. این بنیاد در چاپ و انتشار کتاب‌های خود به‌طور مسلم ضرر مادی دارد، زیرا کمتر از ارزش تمام شدن از کاغذ و چاپ و غیره از راه فروش درآمد دارد. شاید بعضی تصور کنند که کار ما شبیه به معامله مرحوم ملانصرالدین باشد که تخم مرغ می‌خرید دانه‌ای دو شاهی، می‌پخت و رنگ می‌کرد و می‌فروخت یک شاهی! عقیده ما بر این است که اگر در این سود، ضرر مادی و مالی می‌کنیم سود معنوی که منظور ماست می‌بریم، و آن اینکه عقیده خود را که ترویج زبان دری و تحکیم وحدت ملی و تمامیت ارضی ایران است رواج می‌دهیم. این زیان را به حساب مصارف وقف در راه ایده‌آل و هدف ملی خود محسوب می‌داریم.

برای اطلاعات و توضیحات بیشتر لطفاً به تکمله منتشرشده در ابتدای کتاب‌های این بنیاد که اضافات و تفاوت‌هایی با هم دارد توجه فرمایید.

تقدیم به فرزند ارجمندم
دکتر سید محمدنوید میرمحمدصادق
به پاس تلاش‌های علمی در حوزه دارو و درمان

فهرست مطالب

درآمد	نوزده
پیش‌گفتار	
۱. منابع دیوانی	بیست و یک
۲. معرفی بیاضی از مکاتیب عصر صفوی	بیست و دو
۳. پدیدآور بیاض کیست؟	بیست و هشت
۴. اهمیت تاریخی بیاضی از مکاتیب عصر صفوی	بیست و نه
۵. وقایع‌نویسان و منشیان؛ مشاغل دیوانی	چهل و چهار
۵/۱. منشی‌الممالک	چهل و چهار
۵/۱/۱. تهیه فرمان‌ها و نامه‌های شاه	چهل و پنج
۵/۱/۲. نوشتن فتح‌نامه‌ها	چهل و شش
۵/۱/۳. قرائت نامه‌ها و احکام سلطانی	چهل و شش
۵/۱/۴. نوشتن فرمان‌ها، پروانچه‌ها و احکام و ارقام شاهی	چهل و شش
۵/۱/۵. تهیه پاسخ نامه‌های ارکان حکومت و حاکمان سایر شهرها	چهل و هشت
۵/۲. واقعه‌نویس / مجلس‌نویس	پنجاه و سه
۵/۲/۱. کارهای دیوانی	پنجاه و پنج
۵/۲/۲. امور دربار شاهی	پنجاه و شش
۶. شیوه تصحیح	پنجاه و هفت
۷. نمونه تصاویر نسخه	پنجاه و نه
ترتیب نامه‌های بیاض صفویه براساس دوره سلطنت شاهان صفوی	هفتاد و پنج

متن کتاب

۱	شاه عباس اول
۵۳	شاه صفی
۸۳	شاه عباس دوم
۱۹۹	شاه سلیمان
۲۲۹	شاه سلطان حسین
۲۵۷	یادداشت‌ها
۲۸۳	واژه‌نامه
۳۰۵	نمایه‌ها
۳۰۷	۱. آیات
۳۱۰	۲. احادیث
۳۱۱	۳. اسماء الهی و عبارات دعایی
۳۱۵	۴. اشعار
۳۱۷	۵. مثل‌های فارسی
۳۱۸	۶. مثل‌های عربی
۳۲۰	۷. ملل و نحل؛ گروه‌ها و جمعیت‌ها
۳۲۳	۸. مشاغل
۳۲۷	۹. جای‌ها
۳۳۱	۱۰. کسان
۳۵۰	۱۱. اداری و مالی
۳۵۴	۱۲. اصطلاحات نسخه‌آرایی
۳۶۲	۱۳. اصطلاحات گوناگون
۳۶۲	۱. خوراکی‌ها و کشاورزی
۳۶۲	۲. ابزار و وسائل

۳۶۳	۳. فقهی - دینی
۳۶۴	۴. جانوران
۳۶۴	۵. تأسیسات اداری و شهری
۳۶۵	۶. کتاب‌ها
۳۶۵	۷. اوزان و مقادیر، اندازه، جهت
۳۶۸	۸. رنگ‌ها
۳۶۹	کتابنامه و منابع
۳۶۹	۱. متون کهن
۳۷۳	۲. سفرنامه‌ها
۳۷۴	۳. تحقیقات جدید
۳۷۵	۴. مقالات

درآمد

در سال ۱۳۸۳ خورشیدی برای یافتن یادداشت‌های کوتاه، رسائل و اسناد دوران صفوی، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس را یک‌به‌یک بررسی می‌کردم تا هرآنچه درباره صفویان است، برای تصحیح و تحلیل و چاپ استخراج نمایم. تعدادی اسناد، نامه و نسخه یافتیم که در زمان خود بکر بود و به تدریج آنها را استنساخ کردم تا در مجموعه‌ای از اسناد و رسائل صفوی چاپ نمایم. اما کاری که تا اندازه‌ای مرا متوقف کرد و حتی نتوانستم کارهای روبه‌تمام را به سرانجام رسانم و چاپ کنم،^۱ برخورد با نسخه خطی بیاضی از مکاتیب عصر صفویه بود.

من در سال ۱۳۸۵، کار بر روی نسخه بیاض صفویه را شروع کردم و تا سال ۱۳۸۹ خورشیدی این کار ادامه پیدا کرد؛ هرچند در ابتدا گمان می‌کردم که به‌زودی کار تمام شود، اما هرچه کار پیش رفت، سختی‌ها بیشتر شد و گاهی خواندن متن نیز عمر فرسا و جان‌کاه شده بود.

چندین بار کار را با ناراحتی و اعصاب درهم‌ریخته رها کردم، اما به دلیل محتوای غنی تاریخی، ادبی و نسخه‌شناسی، دوباره جذب متن شدم و به هر غصه و رنجی که

---

۱. امیدوارم مجموعه اسناد و نامه‌ها و یادداشت‌های تاریخی را که جمع‌آوری کرده‌ام و برخی از آنها تاکنون توسط برخی دیگر پژوهشگران صفویه‌شناس به چاپ رسیده است، در یک مجلد سامان بیابد. آفت تأخیر و کار طولانی، یکی هم عقب ماندن از سایر پژوهشگران در چاپ آثار خوب است.

بود، تمام متن را خواندم. پس از اتمام نسخه برداری، برای اینکه متن کاربردی شود، آن را بر اساس دوره‌های شاهان صفوی تقسیم‌بندی کردم و جداولی را برای درک موضوعات فراهم آوردم. همچنین برای اینکه اصالت ساختار بیاض حفظ شود و نیز برای علاقه‌مندان نسخه‌خوانی درس آموز باشد، برای هر عنوان نامه، نشانی آن در نسخه عکسی را نیز ذکر کردم.

هرچند این کتاب حروفچینی شد و آماده چاپ بود، اما به دلیل مشغله‌های تحصیلی، کاری و زندگی، حدود ۱۰ سالی چاپ آن به تأخیر افتاد، تا اینکه در نوروز ۱۳۹۹ از فرصت تعطیلات خانه‌مانی - که بیماری فراگیر قرن با نام کرونا به اجبار ایجاد کرده بود - نهایت استفاده را بردم و شروع به نوشتن مقدمه کتاب نموده متن را دوباره بازخوانی کردم.

برای نوشتن مقدمه کتاب به این نتیجه رسیدم که درباره دو شغل مهم منشی‌الممالک و واقعه‌نویس یا مجلس‌نویس - که تاکنون کار مستقل درباره این دو شغل دیوانی صفوی به چاپ نرسیده است - پژوهشی را آماده نمایم و به عنوان مقدمه قرار دهم. این پژوهش نیز خود حدود شش ماهی وقت مرا گرفت تا اینکه بحمدالله، کل کتاب آماده شد.

در پایان این نوشتار جا دارد سپاسگزاری خود را از استادان ارجمند در هیئت‌گزینش کتاب بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار یزدی و جناب آقای دکتر محمد افشین‌وفایی مدیرعامل آن، اعلام کنم. حروفچینی این کتاب زحمت خانم فاطمه بوجار است و صفحه‌آرایی نهایی کار بر عهده آقای محمود خانی بوده است؛ بدون شک هرآنچه زیبایی و نیکی در چینش حروف و صفحه‌آرایی است، یادگار ماندگار این دو بزرگوار است. از همسر ارجمندم سرکار خانم حوری سادات پروین‌فر نیز سپاسگزارم که در استخراج نمایه‌ها همچون گذشته همراه بود.

سیدسعید میرمحمدصادق

بهار ۱۴۰۱ خورشیدی

پیش‌گفتار

به نظر می‌رسد دوره حکومتی شاهان صفوی یکی از پراوازه‌ترین و با شکوه‌ترین دوره‌های حکومتی در تاریخ ایران پس از اسلام است؛ دلایل گوناگونی را برای آن می‌توان برشمرد. به نظر می‌رسد یکی از دلایل آن، نزدیکی تاریخی این حکومت به زمانه کنونی است، یعنی بسیاری از میراث‌های تمدنی آن برای ما ملموس است؛ دیگر اینکه بسیاری از رخدادهای سیاسی، فرهنگی، دینی آن هنوز در بطن جامعه ایرانی در حال مشاهده است و سه دیگر اینکه منابع متعددی درباره این سلسله مهم تاریخی برای تاریخ‌پژوهان به‌ویژه صفویه‌شناسان به میراث باقی مانده است. از جمله منابع ارزشمندی که برای شناخت بهتر از این دوره برای ما به یادگار مانده است، اسناد، نامه‌ها و متون دیوانی است که ما را هرچه بهتر با نهاد دیوان، ساختار اداری، تشریفات مرسوم دیوانی و نیز با محتوای نگارش به‌ویژه مکاتبات خارجی آشنا می‌کند.

در این پیشگفتار سعی شده است ضمن ورود به شناخت منابع دیوانی، به معرفی کتاب بیاضی از مکاتیب عصر صفوی و نیز اهمیت تاریخی و هنری آن پرداخته شود؛ همچنین طی دو بخش به شغل وقایع‌نویس و منشی‌الممالک در ساختار حکومت صفویه پرداخته شده است. سپس متناسب با اهمیت نامه‌ها جداول موضوعی تهیه شده است و در آخر، تصاویری از نسخه برای نشان دادن اهمیت این تصحیح قرار داده شده است.

۱. منابع دیوانی

درباره ساختار دیوانی حکومت صفوی تاکنون چند متن منتشر شده است؛ برخی کتاب‌ها ارتباط مستقیمی با معرفی ساختار حوزه دیوانی و اداری صفوی دارند؛^۱ معروف‌ترین این آثار که شناخته شده و به چاپ رسیده است، عبارتند از:

۱. تذکره الملوک، تألیف میرزا سمیعاً؛^۲

۲. دستور الملوک، تألیف میرزا محمد رفیع انصاری؛^۳

۳. القاب و مواجب دوره سلاطین صفوی، تألیف علینقی نصیری؛^۴

برخی آثار نیز بیشتر مبتنی بر محتوای نامه‌هاست که در قالب منشآت قرار دارد و دربرگیرنده شیوه نوشتن یا نمونه‌های نامه‌هاست که در دسته‌بندی‌های مرسوم شامل اخوانی، دیوانی و سلطانی می‌شود؛ از جمله آثار مهمی که در این باره به چاپ رسیده

۱. در حوزه متون فقهی، آنچه به لحاظ موضوعی درباره اسناد کتبی (صکوک و ثائق) است، علم شروط نامیده شده است؛ افزون بر منابع دیوانی در دوره صفوی، برای آموزش نوشتن چنین اسناد حقوقی کتاب‌هایی تألیف شده است. از جمله:

الف: دستور قبالة نویسی (شروط)، نوشته شده در ۱۱۰۲ ق؛ به کوشش رسول جعفریان و امید رضایی؛ قم: مورخ، ۱۴۰۰.

ب: رساله دستور؛ از: قوام محمد شیرازی (سده ۱۰ ق)؛ به کوشش امید رضایی؛ توکیو: مؤسسه مطالعات زبان‌ها و فرهنگ‌های آسیا و آفریقا، دانشگاه مطالعات خارجی توکیو، ۲۰۲۱.

۲. تصحیح محمد دبیرسیاقی، تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۸.

۳. از این کتاب چندین تصحیح در دست است:

تصحیح محمد تقی دانش‌پژوه؛ تهران: مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی، س ۱۵ و ۱۶، ۱۳۴۶-۱۳۴۷.

تصحیح ایرج افشار؛ در: دفتر تاریخ (جلد اول)؛ تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار یزدی، ۱۳۸۰.

- Muhammad Ismail Marcinkowski. *Mirza Rafi'ā's, Dastūr al-Mulūk: A Manual of Later Safavid Administration*. Kuala Lumpur: ISTAK. 2002.

تصحیح محمد اسماعیل مارچینوفسکی، ترجمه علی کردآبادی؛ تهران: مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه، ۱۳۸۵.

تصحیح نوبواکی کندو؛ توکیو، مؤسسه مطالعات زبان‌ها و فرهنگ‌های آسیا و آفریقا دانشگاه مطالعات خارجی توکیو، ۱۳۹۷.

در مقدمه و یادداشت‌های اینجانب، همه جا به تصحیح دکتر کندو ارجاع داده شده است.

۴. تصحیح یوسف رحیم‌لو؛ مشهد: دانشگاه فردوسی، ۱۳۷۱.

است،^۱ می‌توان به کتاب‌های ذیل اشاره کرد:

۱. نامه‌ها و منشآت، تألیف نورالدین عبدالرحمان جامی؛^۲
۲. نامه نامی، تألیف خواندمیر؛^۳
۳. منشآت، تألیف فریدون بیگ؛^۴
۴. مجموعه مکاتبات صفوی، تألیف عبدالحسین نصیری طوسی؛^۵
۵. نامه‌های خان احمد گیلانی؛^۶
۶. مکتوبات تاریخی فارسی ایران و ماوراء النهر؛^۷
۷. شرف‌نامه، تألیف روح‌الله لاری شیرازی متخلص به فتوحی؛^۸

۱. برای آگاهی بیشتر از مجموعه منشآت که در ایران و هند به چاپ رسیده است، رک: مقدمه محسن بهرام‌نژاد بر منشآت تفرشی، ص بیست و چهار تا سی و دو؛ کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۰.
۲. تصحیح عصام الدین اورونبایف و اسرار رحمانف؛ تهران: میراث مکتوب، ۱۳۷۸.
۳. این کتاب مجموعه منشآت غیاث‌الدین بن همام‌الدین مشهور به خواندمیر است که در کتابخانه ملی پاریس نگهداری می‌شود؛ برای اطلاع بیشتر، رک: عبدالحسین نوانی (۱۳۶۸)، ص ۳۷۸.
۴. منشآت السلاطین معروف به منشآت فریدون‌بیگ از مجموعه نامه‌های بسیار مهم عصر صفوی است که در عثمانی به نگارش درآمد. فریدون احمد پاشا، معروف به فریدون‌بیگ (۲۱ صفر ۹۹۱ ق) مجموعه‌ای از نامه‌ها و مکاتبات (شامل هزار و هشتصد نامه) را در سال ۹۸۲ ق، گرد آورد و به سلطان مراد سوم تقدیم کرد. این منشآت برای نخستین بار طی سال ۱۲۶۴-۱۲۶۵ ق، در استانبول چاپ و برای دومین بار در ۱۲۷۴ ق تجدید چاپ شد. در این مجموعه نامه‌هایی فارسی و به‌ندرت ترکی که سلاطین عثمانی از سال ۸۴۱ تا حدود ۹۶۲ ق، به امیران و به پادشاهان و بزرگان آن روزگار ایران (مثل شاهرخ، جهان‌شاه ترکمان، شروانشاهان، بایسنقر میرزا، سلطان حسین بایقرا، نورالدین عبدالرحمن جامی، شاه اسماعیل و شاه طهماسب) نوشته‌اند، گرد آمده است؛ برای اطلاع بیشتر، رک: ذبیح‌الله صفا، ج ۵ (۳): ص ۱۵۹۵.
۵. این مجموعه بیشتر نمونه انشاء همین مؤلف و جد او حاتم بیگ اعتمادالدوله شاه عباس اول است. برخی از نامه‌های او توسط دکتر عبدالحسین نوانی در مجموعه اسناد تاریخی به چاپ رسیده است؛ برای اطلاع بیشتر، رک: عبدالحسین نوانی (۱۳۷۰)، ص ۲۳.
۶. تصحیح فریدون نوزاد، تهران، انتشارات بنیاد موقوفات افشار، چاپ اول، ۱۳۷۳؛ تصحیح عباس پناهی؛ تهران: میراث مکتوب، ۱۴۰۰.
۷. تصحیح منصور صفت‌گل با همکاری نیوآکی کندو؛ توکیو، مؤسسه مطالعات زیباها و فرهنگ‌های آسیا و آفریقا دانشگاه مطالعات خارجی توکیو، ۱۳۸۵.
۸. تصحیح محمدباقر وثوقی با همکاری خدیجه عالمی و منوچهر ایزدینیا؛ تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۹.

۸. مکتوباتی از عهد صفویه (شامل ۵۲ نامه از سال ۱۰۵۶ تا ۱۱۰۸)؛^۱
  ۹. منشآت تفرشی، تألیف محمدحسین بن فضل‌الله حسینی تفرشی؛^۲
  ۱۰. منشآت، تألیف حیدر بیگ ایواوغلی؛^۳
  ۱۱. منشآت، تألیف وحید قزوینی؛^۴
  ۱۲. تحفه سلطانیه (نامه‌ها، مکتوبات و منشآت)، تألیف حسن بن گل محمد بن قلی محمد؛^۵
  ۱۳. گلدسته اندیشه، تألیف محمدامین وقاری یزدی؛^۶
  ۱۴. منشآت سلیمانی، تألیف محمدرضا نصیری؛^۷
- اما به‌رغم تعدّد آثاری چنین، تاکنون کتابی دردست نبوده است که ما را نخست به‌طور کامل با نوع شغل منشی‌الممالک و مجلس‌نویس - که به‌طور مستقیم با نوشتن نامه‌های دربار صفوی در ارتباط بودند - آشنا کند، چرا که در همه منابع مورد اشاره عمدتاً به هنرنمایی منشیان در نحوه انشاء پرداخته شده است و اهمیت تاریخی برای گردآورنده چندان اهمیتی نداشته است؛ و نیز
-
۱. تصحیح محمدعلی پرغو؛ تبریز: دانشگاه تبریز، ۱۳۹۸.
  ۲. تصحیح محسن بهرام‌نژاد؛ تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۰.
  ۳. این مجموعه ظاهراً در سال ۱۰۴۲ ق ترتیب داده شده است. نویسنده حیدر بیگ بن ابوالقاسم ایواوغلی (- ۱۰۷۵ ق) است که او، پدرش ابوالقاسم بیگ و برادرش چلبی بیگ سال‌ها در دربار شاه عباس اول، شاه صفی و شاه عباس دوم خدمت کرده‌اند. منشآت حیدر بیگ دارای دو بخش است؛ بخش نخست مکاتبات و مراسلات و فرمان‌های سلجوقیان تا صفویه است که حدود ۱۰۱ نامه و فرمان است. بخش دوم منشآت، حدود ۳۱۷ نامه و فرمان دوره صفوی از شاه اسماعیل اول تا شاه عباس دوم است؛ برای اطلاع بیشتر، رک: محمود خامچی، ص ۱۸-۲۲.
  ۴. منشآت یا انشای طاهر وحید، حاوی نامه‌ها و فرمان‌های دولتی و نیز دیباچه‌هایی است که او بر بعضی کتابها نوشته است؛ ادیبان شبه‌قاره از منشآت او استقبال کرده‌اند و حتی شخصی ناشناس، برای حل مشکلات و غوامض منشآت، کتابی با عنوان شرح لغات مشکله انشای طاهر وحید نوشته است؛ برای اطلاع بیشتر، رک: هرمان اته، ص ۲۵۰؛ سعید نفیسی، ج ۶؛ ص ۲۱۷؛ احمد منزوی، ۱۳۶۵، ج ۵، ص ۲۶۹. منشآت وحید توسط نگارنده این سطور تصحیح شده است؛ امیدوارم به‌زودی حروفچینی و چاپ شود.
  ۵. تصحیح مجبوبة مسلمی‌زاده؛ تهران: میراث مکتوب ۱۴۰۰.
  ۶. تصحیح محمدرضا ابوثی مهریزی؛ یزد: اندیشمندان یزد، ۱۳۸۴.
  ۷. تصحیح رسول جعفریان؛ تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۸.

باید اضافه کرد که منبعی در اختیار نداشتیم تا بدانیم آداب نامه‌نگاری یا شیوه تولید محتوا، چگونگی طراحى و اندازه کاغذ، قواره نامه و آرایه‌های پیرامونی و حتّی نوع بسته‌بندی نامه‌های دربار صفوی چگونه بوده است.

برای نخستین بار در سال ۱۳۴۵ خ، استاد محمّدتقی دانش‌پژوه در فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران^۱ نسخه‌ای بیاضی را معرفی کرد که خوانندگان و علاقه‌مندان صفوی‌پژوه را با یکی از منابع دیوانی صفوی آشنا می‌کرد. ایشان ضمن برشمردن ویژگی‌های مختلف این بیاض، فهرست عنوان‌های نامه‌های دریاری و دیوانی را طی ۲۳۲ یادداشت، مختصر ارائه کردند. با معرفی این بیاض تا پیش از چاپ نسخه‌برگردان آن، فقط یک ارجاع به این نسخه شده است که دکتر جهانگیر قائم‌مقامی، تصویر یکی از نامه‌ها را در کتابش به چاپ رسانده بود.^۲

نسخه فوق که با عنوان بیاضی از مکاتیب عصر صفوی بعدها معروف شد، در ابتدا متعلّق به کتابخانه مرحوم سیّد محمّدعلی روضاتی (۱۳۰۸-۱۳۹۱) از فحول نسخه‌شناسان و رجال دینی اصفهان، بود که بعدها به تملک کتابخانه مجلس شورای ملی درآمد؛ در سال ۱۳۵۷ خ، استاد ایرج افشار، به صورت نسخه‌برگردان با معرفی مختصری درباره نسخه‌شناسی این اثر، آن را در گاهنامه فرهنگ ایران زمین به چاپ رساند.^۳ با چاپ عکسی این متن، ما شاهد ارجاع دیگری از این نسخه در پژوهش‌های صفوی هستیم، که دکتر عبدالحسین نوائی در مجموعه پژوهش‌های اسنادی خود، یکی از معاهداتی را که در این نسخه ذکر شده و مربوط به شاه صفی و انگلیسی‌هاست، در کتاب خود آورده است.^۴

۱. فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران؛ محمّدتقی دانش‌پژوه، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۸، ص ۷۵۲-۷۷۶.

۲. اسناد فارسی، عربی و ترکی در آرشیو ملی پرتغال درباره هرموز و خلیج فارس؛ ج ۱: مدخل مسئله هرموز در روابط ایران و پرتغال؛ تهران: انتشارات ستاد بزرگ ارتشاران، ۱۳۵۴، ص ۲۰۹-۲۱۳.

۳. فرهنگ ایران زمین، شماره ۲۳: ۱۳۵۷، ص ۱۷۹-۳۳۶.

۴. اسناد و مکاتبات سیسی ایران (از ۱۰۳۸-۱۱۰۵)؛ تهران: بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۶۰.

با چاپ نسخه‌برگردان این اثر، دیگر تا قریب به سی سال، هیچ پژوهشی که مبتنی بر پرداختن و خوانش و تحلیل محتوای این بیاض - که از قضا متن بسیار مهمی، هم از باب شناخت دیوانی و هم به لحاظ نکات ارزشمند تاریخی است - انجام نپذیرفت.^۱ در سال ۱۳۸۶ استاد ایرج افشار مقاله‌ای منتشر کرد با عنوان «بیاض صفوی: آداب نامه‌نگاری پادشاهان صفوی به سران سرزمین‌های دیگر (قواره، اندازه، آرایه)»؛ در مقدمه این مقاله استاد از آنجا که طی سی سال هیچ پژوهشگری در بررسی این نسخه، کاری انجام نداده و در آثار صفوی‌پژوهان نیز اشاره‌ای به آن نبوده است، درصدد برآمد، فوائد مهم این گنجینه را فهرستوار، بیان کند. ایشان خواننده را بشارت داد که چندی دیگر متن حروفی منشآت را به صورت مستقل چاپ کند.

استاد در این مقاله، در بخش نخست، نامه‌های درون این بیاض را چنین دسته‌بندی کرده است: نامه‌ها به سلاطین و پاشایان عثمانی، نامه‌ها به پادشاهان و حکام هندوستان، نامه‌ها به ایروان، نامه به پادشاهان هندوستان، نامه به والیان و امرای ماوراءالنهر، نامه به ریم‌پاپا و پادشاهان اروپا و قراردادهای متفرقه‌ها؛ در بخش دوم نیز توصیف نسخه‌شناسانه اسناد تا آنجا که قرائت آن برای ایشان میسر بوده، ارائه شده است. در پایان مقاله، نمایه ارزشمندی از اصلاحات ارائه شده است.^۲

در سال ۱۳۸۸ خ، استاد ایرج افشار با بحثی درباره یکی از واژه‌های این بیاض، با عنوان «اپلیسری چه کاغذی و چه واژه‌ای است؟»^۳ درصدد برآمد تا با نشان دادن این واژه در بیاض و مطرح کردن پرسش مذکور، نظر سایر نسخه‌شناسان را دریابد. این پرسش باعث شد تا در ۱۳۸۹ خ، استادان و پژوهشگران نسخه‌شناس همچون

۱. در سال ۱۳۸۰، دکتر مقصودعلی صادقی در مقاله‌ای با عنوان «میزان آگاهی صفویان از نظام‌های حکومتی در اروپا» در نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی تبریز، از چند نامه بیاض در تحلیل مقاله خود بهره برده است.

۲. نامه بهارستان، س ۸-۹؛ ۱۳۸۶-۱۳۸۷، ش ۱۳-۱۴، ص ۲۳-۷۴.

۳. نامه بهارستان، س ۱۰؛ ۱۳۸۸، ش ۱۵، ص ۳۶۵.

نجیب مایل هروی،^۱ استاد علّامه روضاتی^۲ و پژمان فیروزبخش^۳ بدان پاسخ داده یا نمونه‌های دیگری را - که از این واژه در نسخه‌های دیگر دیده بودند - به اشتراک بگذارند. در سال ۱۳۹۴ خ، آقایان دکتر اصغر دادبه و مهدی صدر مصححان کتاب تاریخ کشیکخانه همایون نیز نامه‌های مربوط به سلطان اکبر را با توجه به متن بیاض استخراج و در مقدمه کتاب فوق ذکر کرده‌اند.^۴

استاد ایرج افشار وعده داده بود که متن کامل این بیاض را منتشر می‌کند، اما با فوت ایشان، چنین وعده‌ای محقق نشد.

۲. معرفی بیاضی از مکاتیب عصر صفوی

بیاضی از مکاتیب عصر صفوی، شامل حدود ۲۵۴ نامه و گزارش‌نامه اداری است که از دوره شاه عباس اول تا شاه سلطان حسین صفوی را در بر می‌گیرد، که بر اساس جدول ذیل تعداد آن قابل تفکیک است:

شاه عباس اول	۱۳ نامه
شاه صفی	۱۶ نامه
شاه عباس دوم	۱۰۰ نامه
شاه سلیمان	۶۴ نامه
شاه سلطان حسین	۶۱ نامه

اهمیت این بیاض افزون بر محتوای تاریخی و ادبی نامه‌ها، در ثبت آرایه‌های

۱. «کاغذ ایلگیری»؛ نامه بهارستان، س ۱۱؛ ۱۳۸۹، ش ۱۶، ص ۲۷۱-۲۷۲.

۲. «کاغذ اکلری (ظ: اکلیسری) در عرض نسخه مورخ ۱۰۸۹ ق»؛ نامه بهارستان، س ۱۱؛ ۱۳۸۹، ش ۱۶، ص ۲۷۳.

۳. «اکلیسر در انجامه یک نسخه پهلوی (کتابت ۱۲۴۷ یزگردی / ۱۲۹۵ ق)»؛ نامه بهارستان، س ۱۱؛ ۱۳۸۹، ش ۱۶، ص ۲۷۴.

۴. نورالدین محمد شریف کاشانی، تاریخ کشیکخانه همایون، تصحیح اصغر دادبه و مهدی صدری؛ تهران: میراث مکتوب، ۱۳۹۴، ص سی‌ونه تا چهل و پنج.

پیرامونی، اندازه، قواره و حتی شیوه بسته‌بندی نامه‌هاست، طوری که این اثر را از کتاب‌های دیوانی دوره صفوی متمایز می‌کند. استاد نجیب مایل هروی بر این باور است که با توجه به اطلاعات نسخه‌شناسی‌ای که در این بیاض ارائه شده، این نسخه در اختیار میرزا سمیعاً نویسنده تذکرة الملوك و محمدرفع انصاری نویسنده دستورالملوك قرار داشته است و آنها اطلاعات خود را درباره نحوه نوشتن اسناد بر اساس این بیاض تکمیل کرده‌اند.^۱

۳. پدیدآور بیاض کیست؟

به گفته استاد افشار این بیاض میراثی است که از حدود سه نسل منشیان یا ثبات‌های متعدد، طی یکصد سال به جای مانده است،^۲ اما به نظر اینجانب آنچه از کل بیاض می‌توان درک کرد، این است که مجموعه را احتمالاً یک نفر گردآوری کرده است؛ بر اساس توصیف نامه‌ها، نویسنده این بیاض خود را در برخی نوشته‌ها معرفی کرده و عبارت کمترین غلامزادگان را به کار برده است. براساس سخن علینقی نصیری، لقب غلامزاده از القابی بوده که در خاندان نصیری رواج داشت.^۳

حال با توجه به اینکه ناظم این بیاض در توصیف یکی از نامه‌ها، خود را کمین غلامزادگان درگاه محمدیحیی منشی‌الممالک معرفی کرده و از عموی خود نیز با اسم میرزا محمدکاظم یاد کرده است، به نظر نویسنده این سطور، او از خاندان انصاری و تدوین‌کننده نویسنده بیاض مکاتیب صفوی است. بنا به نامه [۱۱] محمدیحیی نصیری احتمالاً به مقام منشی‌الممالکی شاه سلیمان رسیده بود، چرا که به نامه‌ای از شاه عباس اول اشاره دارد که شاه سلیمان به او داده تا او ببیند.^۴ در نامه‌های دیگری نیز اشاره به

۱. «کاغذ ابلیسری»، نامه بهارستان، س ۱۱، ش ۱۶، ص ۲۷۲.

۲. «بیاض صفوی: آداب نامه‌نگاری پادشاهان صفوی به سران سرزمین‌های دیگر»؛ نامه بهارستان، س ۸-۹؛

۱۳۸۶-۱۳۸۷، ش ۱۳-۱۴، ص ۲۳. ۳. علینقی نصیری، ص ۲۷.

۴. بیاض مکاتیب عصر صفوی، ص ۴۹.

خود و شاه سلیمان صفوی دارد.^۱ او در زمان شاه سلطان حسین نیز باز به خود اشاره دارد.^۲ در اسناد هلندی‌ها نیز نامی از او به عنوان منشی الممالک شاه سلطان حسین موجود است و ظاهراً در ۱۱۲۷ ق، فوت کرده است.^۳

محمد یحیی نصیری این بیاض را از زمان شاه عباس دوم شروع به گردآوری می‌کند؛ دلیل آن هم بر این است که او از شاه عباس اول با عنوان نواب گیتی‌ستان و از شاه صفی با عنوان خاقان رضوان مکان یاد کرده است، در حالی که از شاه عباس دوم و شاه سلیمان تحت عنوان حضرت اشرف اعلی ذکر می‌کند.

۴. اهمیت تاریخی بیاضی از مکاتیب عصر صفوی

این بیاض، فارغ از اطلاعات منحصربه‌فرد نسخه‌آرایی و آرایه‌های پیرامونی نامه‌ها، به لحاظ تاریخی نیز اهمیت زیادی برای تاریخ‌پژوهان روزگار صفوی دارد و اطلاعات تکمیلی و ذیقیمتی از شاهان صفوی در روابط با شاهان و حکام همجوار، کمپانی‌های تجاری و نیز برخی از رخداد‌های داخلی می‌دهد.

اخبار ایلات خراسان و گرگان از جمله تکه و یموت و حتی میزان جمعیت آنها و نیز ایل فیروزکوهی، همچنین نحوه رفتار با سفرا و خدمات در مسیر به آنها از جمله دادن اسب به سفرا و هیئت همراه قریه به قریه، روابط سیاسی با شاهان گورکانی، قلماق‌ها، عادلشاهیان و عثمانی و حتی نفوذ قدرت دولت صفوی در ورارودان و خاندان‌های مختلف اوزبیک، مکاتبات با حکام قفقاز، سین‌کیانگ چین و قراقلیاق و همین‌طور ارتباط با کمپانی‌ها و کشتی‌های تجاری و کشورهای اروپایی، از جمله اطلاعات مهم و دست‌اول این بیاض است.

می‌توان گفت این مجموعه مستندات، افزون بر حوزه آداب نامه‌نگاری و آرایه‌های

۲. همان، ص ۲۴۲.

۱. همان، ص ۲۰۲؛ نامه‌های [۴/۱۳۷] و [۵/۱۳۸]

۳. ویلم فلور، ص ۲۲.

پیرامونی، منبع بسیار ارزشمند و به نحوی منحصر به فرد در حوزه تاریخ روابط خارجی صفوی است.

برای آگاهی بیشتر، در جداول ذیل سعی شده، براساس نوع شاهان، خان‌ها و حکام، گزارش‌نامه‌های دریافتی و صادرشده دربار صفوی، تقسیم‌بندی موضوعی صورت بگیرد. شایان بیان است در نحوه چینش و ترتیب و تقدّم جداول، نویسنده این مقدمه هیچ رویکرد یا کمیت و کیفیتی را در نظر نگرفته است.

۴/۱. گزارش مکاتبات سیاسی با خان‌های شیبانی / ابوالخیریان^۱

شماره	نوع سند	ارسال کننده	دریافت کننده	تاریخ قمری
۱	نامه	علماء ماوراء النهر	مردم مشهد	۹۹۷
۲	نامه	ملاّ محمد مشکک رستم‌داری	علماء ماوراء النهر	۹۹۷

۴/۲. گزارش مکاتبات سیاسی با جانیان یا خان‌های اشترخانیه / آسترخانی / هشرخانی^۲

شماره	نوع سند	ارسال کننده	دریافت کننده	تاریخ قمری
۱	نامه	شاه صفی	یلنکشوی بی ^۳	۱۰۵۱
۲	نامه	شاه عباس دوم	سبحان‌قلی خان	۱۰۶۹
۳	نامه	شاه عباس دوم	عبدالعزیز خان	۱۰۷۰
۴	نامه	سبحان‌قلی خان	شاه عباس دوم	۱۰۷۲
۵	نامه	شاه عباس دوم	سبحان‌قلی خان	۱۰۷۲

۱. خاندان شیبانی بنا به نام جدّشان ابوالخیرخان به ابوالخیریان هم معروف هستند. از این خاندان دوازده تن طی صد سال در ماوراءالنهر حکمرانی کردند؛ برای اطلاع بیشتر، رک: محمد حکیم خان، ج ۱: ص ۲۷۶-۳۰۳.
۲. جدّ اعلی آنها جانی خان بن یارمحمد است که در اشترخان حکومت می‌کرد و جانشینان او به این نام در حکومت شهره شدند. دوازده نفر از آنها، در ماوراءالنهر صدو شصت سال حکومت کردند؛ این سلسله محلی براساس نام جدّ اعلی خود، به جانیان نیز شهرت دارند. برای اطلاع بیشتر، رک: محمد حکیم خان، ج ۱: ص ۳۰۶-۳۵۲.
۳. از امرای عبدالعزیز خان.

۶	نامہ	شاہ عباس دوم	نظری ^۱	۱۰۷۲
۷	نامہ	شاہ عباس دوم	سبحان قلی خان	۱۰۷۲
۸	نامہ	شاہ عباس دوم	عبدالعزیز خان	۱۰۷۳
۹	نامہ	شاہ عباس دوم	عبدالعزیز خان	۱۰۷۳
۱۰	نامہ	شاہ عباس دوم	عبدالعزیز خان	۱۰۷۴
۱۱	نامہ	شاہ عباس دوم	عبدالعزیز خان	۱۰۷۴
۱۲	نامہ	عبدالعزیز خان	شاہ عباس دوم	۱۰۷۵
۱۳	رقعہ	عبدالعزیز خان	شاہ عباس دوم	۱۰۷۵
۱۴	نامہ	شاہ عباس دوم	عبدالعزیز خان	۱۰۷۵
۱۵	نامہ	اعتمادالدولہ ^۲	عبدالعزیز خان	۱۰۷۵
۱۶	نامہ	عبدالعزیز خان	شاہ عباس دوم	۱۰۷۵
۱۷	نامہ	اتالیق عبدالعزیز خان	بہ امرای صفوی ^۳	۱۰۷۶
۱۸	نامہ	عبدالعزیز خان	شاہ عباس دوم	۱۰۷۶
۱۹	نامہ	شاہ عباس دوم	عبدالعزیز خان	۱۰۷۶
۲۰	نامہ	شاہ عباس دوم	عبدالعزیز خان	۱۰۷۶
۲۲	نامہ	عبدالعزیز خان	شاہ عباس دوم	۱۰۷۶
۲۳	نامہ	قادر خواجہ نقیب	شاہ عباس دوم	۱۰۷۷
۲۴	نامہ	اعتمادالدولہ ^۴	قادر خواجہ نقیب	۱۰۷۷
۲۵	فرمان	شاہ عباس دوم	قادر خواجہ نقیب	۱۰۷۷
۲۶	نامہ	قادر خواجہ نقیب	اعتمادالدولہ ^۵	۱۰۷۷
۲۷	نامہ	شاہ عباس دوم	قادر خواجہ نقیب	۱۰۷۷
۲۸	نامہ	دیوان بیگی بلخ	اعتمادالدولہ ^۶	۱۰۸۲

۱. ایلچی عبدالعزیز خان. ۲. میرزا سید محمد مہدی خان.

۳. میرزا سید محمد مہدی خان اعتمادالدولہ، میرزا کوچک صدر، حسینقلی خان قورچی باشی و جمشید خان قوللر آقاسی.

۴. میرزا سید محمد مہدی خان.

۵. میرزا سید محمد مہدی خان.

۶. شیخ علی خان زنگنه.

۲۹	نامہ	شاه سلیمان	عبدالعزیز خان	۱۰۸۲
۳۰	رقمہ	عبدالعزیز خان	شاه سلیمان	۱۰۸۳
۳۱	نامہ	اعتمادالدولہ ^۱	سیحان قلی خان	۱۰۸۴
۳۲	نامہ	کیخسرو تفنگچی آقاسی	عبدالعزیز خان	۱۰۸۴
۳۳	نامہ	شاه سلیمان	قاهر خواجه نقیب	۱۰۹۱
۳۴	نامہ	شاه سلیمان	عبدالعزیز خان	۱۰۹۲
۳۵	نامہ	شاه سلیمان	عبدالعزیز خان	۱۰۹۳
۳۶	نامہ	شاه سلیمان	عبدالعزیز خان	۱۰۹۳
۳۷	نامہ	شاه سلیمان	عبدالعزیز خان	۱۰۹۳
۳۸	حکم ہمہ سالہ	شاه سلطان حسین	ولی محمد سلطان و شاہرخ سلطان ^۲	۱۱۰۷
۳۹	حکم ہمہ سالہ	شاه سلطان حسین	عبدالرحمان سلطان اوزبک و برادران	۱۱۰۷
۴۰	رقمہ	شاه سلطان حسین	عبیداللہ خان	۱۱۲۲
۴۱	پروانچہ شرف نفاذ	شاه سلطان حسین	شیخ الاسلام بخارا	۱۱۲۴
۴۲	پروانچہ شرف نفاذ	شاه سلطان حسین	محمد بیگ قطغن	۱۱۲۴
۴۳	حکم شرف نفاذ	شاه سلطان حسین	نقیب و علماء بلخ	۱۱۲۵
۴۴	پروانچہ شرف نفاذ	شاه سلطان حسین	معصوم اتالیق پناه بخارا	۱۱۲۵
۴۵	پروانچہ شرف نفاذ	شاه سلطان حسین	عباداللہ خان	۱۱۲۶
۴۶	حکم شرف نفاذ	شاه سلطان حسین	اتالیق والی بلخ	۱۱۲۶
۴۷	نامہ	اعتمادالدولہ ^۳	پروانچی بخارا	۱۱۲۷
۴۸	نامہ	اعتمادالدولہ ^۴	قوش بیگی بخارا	۱۱۲۷
۴۹	نامہ	شاه سلطان حسین	محمدقلی بی ^۵	۱۱۲۸
۵۰	نامہ	پادشاہ بلخ	اعتمادالدولہ ^۶	۱۱۲۸
۵۱	حکم شرف نفاذ	شاه سلطان حسین	اتالیق، دیوان بیگی، قوش بیگی بخارا	۱۱۲۸

۱. شیخ علی خان زنگنه.

۲. پسران عبدالرحمان سلطان اوزبک.

۳. شاه قلی خان زنگنه.

۴. شاه قلی خان زنگنه.

۵. حاکم اندخود.

۶. فتحعلی خان داغستان.

۵۲	حکم شرف نفاذ	شاه سلطان حسین	اتالیق، دیوان بیگی، قوش بیگی بلخ	۱۱۲۸
۵۳	حکم	شاه سلطان حسین	اتالیق، پروانچی، قوش بیگی بغارا	۱۱۲۸
۵۴	نامه	اتالیق و سایر امرای بلخ	اعتمادالدوله ^۱	۱۱۲۹

۴/۳. گزارش مکاتبات با خان‌های اشترخانی اوبه، شافلان و هرات رود

شماره	نوع سند	ارسال کننده	دریافت کننده	تاریخ قمری
۱	نامه	شاه عباس اول	رستم محمد خان	۱۰۳۴
۲	نامه	شاه عباس اول	رستم محمد خان	۱۰۳۴
۳	نامه	شاه عباس اول	رستم محمد خان	۱۰۳۴
۴	نامه	شاه عباس دوم	محمد رحیم خان	۱۰۷۲
۵	نامه	شاه عباس دوم	محمد رحیم خان	۱۰۷۲
۶	نامه	شاه عباس دوم	محمد رحیم خان	۱۰۷۲
۷	نامه	شاه عباس دوم	محمد رحیم خان	۱۰۷۳
۸	نامه	شاه عباس دوم	محمد رحیم خان	۱۰۷۴
۹	نامه	شاه عباس دوم	محمد رحیم خان	۱۰۷۴
۱۰	نامه	شاه عباس دوم	محمد رحیم خان	۱۰۷۴
۱۱	نامه	شاه عباس دوم	محمد رحیم خان	۱۰۷۴
۱۲	نامه	شاه عباس دوم	محمد رحیم خان	۱۰۷۴
۱۳	نامه	شاه عباس دوم	محمد رحیم خان	۱۰۷۴
۱۴	نامه	شاه عباس دوم	محمد رحیم خان	۱۰۷۴
۱۵	نامه	محمد رحیم خان	شاه عباس دوم	۱۰۷۵
۱۶	نامه	شاه عباس دوم	محمد رحیم خان	۱۰۷۵
۱۷	نامه	شاه عباس دوم	محمد رحیم خان	۱۰۷۵
۱۸	نامه	شاه عباس دوم	محمد رحیم خان	۱۰۷۵
۱۹	نامه	شاه عباس دوم	محمد رحیم خان	۱۰۷۵

۲۰	نامه	شاه عباس دوم	محمدرحیم خان	۱۰۷۵
۲۱	نامه	شاه عباس دوم	محمدرحیم خان	۱۰۷۵
۲۲	نامه	شاه عباس دوم	محمدرحیم خان	۱۰۷۶
۲۳	اخلاص نامه	محمدرحیم خان	شاه عباس دوم	۱۰۷۶
۲۴	اخلاص نامه	محمدرحیم خان	شاه عباس دوم	۱۰۷۶
۲۵	اخلاص نامه	محمدرحیم خان	شاه عباس دوم	۱۰۷۶
۲۶	نامه	شاه عباس دوم	محمد رحیم خان	۱۰۷۶
۲۷	حکم	شاه عباس دوم	عبدالله بیگ فیروزکوهی	۱۰۷۶
۲۸	نامه	شاه عباس دوم	محمدرحیم خان	۱۰۷۶
۲۹	رقم همه ساله	شاه سلیمان	عبدالله سلطان ^۱	۱۰۸۱
۳۰	نامه	شاه سلیمان	عبدالله سلطان	۱۰۸۳
۳۱	حکم همه ساله	شاه سلیمان	دین محمد سلطان ^۲	۱۰۸۳

۴/۴. گزارش مکاتبات با خان‌های قزاق^۳

شماره	نوع سند	ارسال کننده	دریافت کننده	تاریخ قمری
۱	نامه	شاه عباس دوم	توکل خان بن جهانگیر	۱۰۷۲
۲	نامه	کچوک سلطان بن کوچم خان	شاه سلیمان	۱۰۸۵
۳	نامه	شاه سلیمان	توکل خان	۱۱۰۱
۴	مفاوضه	شاه سلیمان	تورسن محمد خان ^۴	۱۱۰۴
۵	نامه	شاه سلیمان	توکل خان و تورسن محمد خان و فولاد سلطان ^۵	۱۱۰۵

۱. پسر محمدرحیم خان. ۲. پسر عبدالله خان.

۳. خانان قزاق میان سال‌های ۱۴۵۶ تا ۱۸۴۷ میلادی در حدود تقریبی قزاقستان فعلی حضور داشتند؛ آنها جانشین اردوی زرین در منطقه بودند. این خانان در سال‌های اوج خود تا دشت قبچاق، قره‌قالپاقستان، بیشتر ازبکستان کنونی و سیردریا تسلط داشت و نیروهایش تا آستراخان و خراسان می‌تاختند.

۴. برادر توکل خان. ۵. پسر توکل خان.

۴/۵. گزارش مکاتبات با پادشاه شهر ناوو^۱ ماچین^۲

شماره	نوع سند	ارسال کننده	دریافت کننده	تاریخ قمری
۱	نامه	شاه سلیمان	پادشاه شهر ناوو	۱۰۹۳
۲	نامه	اعتمادالدوله ^۳	وزیر شهر ناوو	۱۰۹۳
۳	نامه	ناظر بیوتات	وزیر شهر ناوو	۱۰۹۳

۴/۶. گزارش مکاتبات با والی قلماق^۴

شماره	نوع سند	ارسال کننده	دریافت کننده	تاریخ قمری
۱	نامه	شاه عباس دوم	دایچین خان	۱۰۶۹
۲	حکم شرف نفاذ	شاه سلیمان	نظر محمد بیگ ^۵	۱۱۰۳
۳	نامه	شاه سلیمان	جاندار حسب بیگ والی قلماق	تاریخ ندارد
۴	احکام	شاه سلیمان	سرکراهای قلماق	تاریخ ندارد
۵	احکام شرف نفاذ	شاه سلیمان	دورچی بیگ ^۶	تاریخ ندارد
۶	طغرا	شاه سلطان حسین	والی قلماق	۱۱۱۱
۷	طغرا	شاه سلطان حسین	والی قلماق	۱۱۱۱
۸	نامه	اعتمادالدوله ^۷	نظر محمود بیگ	۱۱۱۳

۴/۷. گزارش مکاتبات با والی قراقلقاق^۸

شماره	نوع سند	ارسال کننده	دریافت کننده	تاریخ قمری
۱	نامه	شاه سلطان حسین	والی قراقلقاق	۱۱۲۵
۲	حکم	شاه سلطان حسین	ایشیم خان برادر والی	۱۱۲۵

۱. احتمالاً باید شهر اورمیجه در کشور چین باشد. ۲. منظور از ماچین منطقه سین کیانگ چین است.

۳. شیخ علی خان زنگنه.

۴. نام طایفه اویرات است که به کلموک نیز معروفند؛ آنها مغولان شرقی هستند؛ برای اطلاعات بیشتر، رک: رنه

۵. عمه زاده ابوکه خان والی قلماق.

گروسه، ص ۷۸۶.

۶. پسر نظر محمود بیگ.

۸. قراقلقاق جمهوری مستقلی در روسیه است؛ برای اطلاعات بیشتر، رک: یادداشت های آخر کتاب.

۱۱۲۵	عائب سلطان ^۱	شاه سلطان حسین	حکم	۳
۱۱۲۵	شیخ سعید عزیزان ^۲	شاه سلطان حسین	حکم	۴

۴/۸. گزارش مکاتبات با عرب شاهیان خانان خیوه

شماره	نوع سند	ارسال کننده	دریافت کننده	تاریخ قمری
۱	نامه	شاه صفی	اسفندیار خان ^۳	۱۰۵۰
۲	نامه	میرزا تقی اعتمادالدوله	اسفندیار خان	۱۰۵۱
۳	نامه	شاه عباس دوم	ابوالغازی خان ^۴	۱۰۵۸
۴	نامه	شاه عباس دوم	ابوالغازی خان	۱۰۷۰
۵	اخلاص نامه	ابوالغازی خان	شاه عباس دوم	۱۰۷۱
۶	نامه	شاه عباس دوم	ابوالغازی گرای خان	۱۰۷۱
۷	نامه	شاه عباس دوم	ابوالغازی گرای خان	۱۰۷۱
۸	نامه	شاه عباس دوم	ابوالغازی گرای خان	۱۰۷۲
۹	نامه	شاه عباس دوم	ابوالغازی گرای خان	۱۰۷۳
۱۰	نامه	شاه عباس دوم	ابوالغازی گرای خان	۱۰۷۴
۱۱	تعزیت نامه	شاه عباس دوم	انوشه خان ^۵	۱۰۷۴
۱۲	نشان	شاه عباس دوم	بیگ قلی ^۶	۱۰۷۴
۱۳	نامه	شاه عباس دوم	انوشه خان	۱۰۷۶
۱۴	نامه	انوشه خان	شاه عباس دوم	۱۰۷۶
۱۵	نامه	شاه عباس دوم	انوشه خان	۱۰۷۶
۱۶	نامه	شاه عباس دوم	بیگ قلی ایناق	۱۰۷۶

۱. پسر ایشیم خان.

۲. شیخ الاسلام قراقلیاق.

۳. والی اورگنج.

۴. پسر اسفندیار خان والی اورگنج.

۵. پسر ابوالغازی گرای خان.

۶. ایناق انوشه خان.

۱۷	حکم	شاه عباس دوم	قوش بیگی ^۱	۱۰۷۶
۱۸	نامه	اعتمادالدوله	انوشه خان	۱۰۸۱
۱۹	نامه	شاه سلیمان	انوشه خان	۱۰۸۲
۲۰	نامه	اعتمادالدوله	اینقان انوشه خان	۱۰۸۲
۲۱	حکم	شاه سلیمان	بیگ قلی	۱۰۹۱
۲۲	نامه	اعتمادالدوله ^۲	بیگ قلی	۱۰۹۱
۲۳	نامه	شاه سلیمان	انوشه خان	۱۰۹۵
۲۴	مفاوضه	شاه سلیمان	ارنگ محمد خان ^۳	۱۱۰۰
۲۵	نامه	اعتمادالدوله ^۴	ارنگ محمد خان	۱۱۰۰
۲۶	حکم مقرری	شاه سلطان حسین	الغ بیگ ^۵	۱۱۰۷
۲۷	حکم	شاه سلطان حسین	موسی سلطان چنگیزی ^۶	۱۱۰۸
۲۸	نامه	شاه سلطان حسین	شاه نیاز خان	۱۱۱۳

۴/۹. گزارش مکاتبات با خان‌های تاتار کریمه

شماره	نوع سند	ارسال کننده	دریافت کننده	تاریخ قمری
۱	نامه	شاه عباس اول	غازی‌گرای خان (دوم)	۱۰۱۵
۲	نامه	شاه سلیمان	سلیم‌گرای خان	۱۰۹۸

۴/۱۰. گزارش مکاتبات سیاسی با عثمانی‌ها

شماره	نوع سند	ارسال کننده	دریافت کننده	تاریخ قمری
۱	نامه	سنان پاشا چغال اوغلی	حاتم بیگ اردوبادی	۱۰۱۲
۲	نامه	حاتم بیگ اردوبادی	سنان پاشا چغال اوغلی	۱۰۱۲
۳	نامه	شاه عباس اول	سلطان مراد چهارم	۱۰۳۲

۱. ایلچی انوشه خان.

۲. شیخ علی خان زنگنه.

۳. پسر انوشه خان.

۴. شیخ علی خان زنگنه.

۵. پسر حاجم خان چنگیزی.

۶. پسر رحمان قلی چنگیزی.

۴	نامہ	شاه صفی	مفتی خواندگار	۱۰۴۵
۵	نامہ	شاه صفی	مصطفی پاشا وزیر اعظم	۱۰۴۷
۶	نامہ	شاه صفی	بیرام پاشا وزیر ثانی	۱۰۵۰
۵	مفاوضہ	شاه عباس دوم	مصطفی پاشا	۱۰۵۲
۶	نامہ	مصطفی پاشا	شاه عباس دوم	۱۰۵۲
۷	نامہ	شاه عباس دوم	مصطفی پاشا	۱۰۵۳
۸	نامہ	اعتمادالدوله ^۱	حسین پاشا	۱۰۸۴
۹	نامہ	شاه سلیمان	مصطفی پاشا	۱۱۰۱

۴/۱۱. گزارش مکاتبات با عادلشاهیان هند

شماره	نوع سند	ارسال کننده	دریافت کننده	تاریخ قمری
۱	نامہ	شاه صفی	سلطان محمد عادلشاه	۱۰۴۶

۴/۱۲. گزارش مکاتبات با گورکانیان هند

شماره	نوع سند	ارسال کننده	دریافت کننده	تاریخ قمری
۱	عریضہ	حسن خان شاملو	سلطان خرم	۱۰۴۰
۲	نامہ	حسن خان شاملو	آصف خان ^۲	۱۰۴۰
۳	حکم	شاه صفی	صفر خان	۱۰۴۵
۴	فتح نامہ	شاه صفی	صفر خان	۱۰۴۵
۵	نامہ	شاه صفی	سلطان بلاغی	۱۰۴۸
۶	نامہ	شاه صفی	سلطان بلاغی	۱۰۴۸
۷	نامہ	شاه صفی	سلطان بلاغی	۱۰۴۹
۸	اخلاص نامہ	سلطان بلاغی	شاه عباس دوم	۱۰۵۲
۹	نامہ	شاه عباس دوم	سلطان بلاغی	۱۰۵۲

۱. شیخ علی خان زنگنه.

۲. وزیر اعظم سلطان خرم.

۱۰	نامہ	صفدر خان ایلچی	عباسقلی خان ^۱	۱۰۵۲
۱۱	نامہ	سلطان خرم	شاہ عباس دوم	۱۰۵۶
۱۲	نامہ	شاہ عباس دوم	سلطان مراد بخش	۱۰۶۸
۱۳	نامہ	شاہ عباس دوم	سلطان بلاغی	۱۰۷۰
۱۴	نامہ	شاہ عباس دوم	سلطان بلاغی	۱۰۷۰
۱۵	اخلاص نامہ	سلطان بلاغی	شاہ عباس دوم	۱۰۷۲
۱۶	نامہ	شاہ عباس دوم	سلطان بلاغی	۱۰۷۲
۱۷	اخلاص نامہ	سلطان بلاغی	شاہ عباس دوم	۱۰۷۴
۱۸	نامہ	شاہ عباس دوم	سلطان بلاغی	۱۰۷۴
۱۹	نامہ	اورنگزیب	شاہ عباس دوم	۱۰۷۴
۲۰	حکم	شاہ عباس دوم	تربیت خان	۱۰۷۵
۲۱	حکم	شاہ عباس دوم	تربیت خان	۱۰۷۶
۲۲	فرمان	شاہ عباس دوم	تربیت خان	۱۰۷۶
۲۳	حکم	شاہ عباس دوم	تربیت خان	۱۰۷۶
۲۴	حکم	شاہ عباس دوم	حسین خان گرز سردار	۱۰۷۶
۲۵	رقعہ	شاہ عباس دوم	اورنگزیب	۱۰۷۶
۲۶	حکم	شاہ عباس دوم	تربیت خان	۱۰۷۶
۲۷	اخلاص نامہ	سلطان بلاغی	شاہ عباس دوم	۱۰۷۶
۲۸	نامہ	شاہ عباس دوم	سلطان بلاغی	۱۰۷۷
۲۹	نامہ	شاہ سلیمان	سلطان بلاغی و پسرش سلطان خسرو	۱۰۷۸
۳۰	نامہ	سلطان بلاغی	اعتماد الدولہ ^۲	۱۰۷۹
۳۱	نامہ	اعتماد الدولہ ^۳	سلطان بلاغی	۱۰۷۹

۲. شیخ علی خان زنگنه.

۱. بیگلربیگی خراسان.

۳. شیخ علی خان زنگنه.

۱۰۸۱	سلطان خسرو	شاه سلیمان	رقم تعزیت	۳۲
۱۰۸۱	سلطان خسرو	شاه سلیمان	حکم	۳۳
۱۰۸۳	خسرو سلطان	ابوالقاسم دیوان بیگی	نامه	۳۴
۱۰۸۹	سلطان معظّم ^۱	شاه سلیمان	نامه	۳۵
۱۰۹۷	سلطان معظّم	شاه سلیمان	نامه	۳۶
۱۰۹۷	محمدحسن خان ^۳	اعتمادالدوله ^۲	طغرا	۳۷
۱۰۹۷	محمدحسن خان	ناظر بیوتات	طغرا	۳۸
۱۰۹۷	محمدخان ^۵	اعتمادالدوله ^۴	نامه	۳۹
۱۰۹۸	فتّاح خان ^۷	اعتمادالدوله ^۶	نامه	۴۰
۱۰۹۸	سلطان اکبر ^۸	شاه سلیمان	نامه	۴۱
۱۰۹۸	سلطان اکبر	اعتمادالدوله ^۹	نامه	۴۲
۱۰۹۸	سلطان اکبر	شاه سلیمان	نامه	۴۳
۱۰۹۹	سلطان اکبر	شاه سلیمان	رقعه	۴۴
۱۰۹۹	سلطان اکبر	شاه سلیمان	رقعه	۴۵
۱۱۰۰	سلطان اکبر	شاه سلیمان	مفاوضه	۴۶
۱۱۰۲	سلطان اکبر	شاه سلیمان	رقعه	۴۷
۱۱۰۷	سلطان اکبر	شاه سلطان حسین	رقعه	۴۸
۱۱۰۹	سلطان اکبر	شاه سلطان حسین	رقعه	۴۹
۱۱۱۰	سلطان اکبر	شاه سلطان حسین	نامه	۵۰
۱۱۱۰	سلطان اکبر	شاه سلطان حسین	نامه	۵۱

۲. شیخ علی خان زنگنه.

۴. شیخ علی خان زنگنه.

۶. شیخ علی خان زنگنه.

۸. پسر اورنگ‌زیب.

۱. پسر اورنگ‌زیب.

۳. طبیب سلطان معظّم.

۵. وزیر سلطان اکبر.

۷. ناظر سلطان اکبر.

۹. شیخ علی خان زنگنه.

۵۲	رقعه	شاه سلطان حسین	سلطان اکبر	۱۱۱۰
۵۳	رقعه	شاه سلطان حسین	سلطان اکبر	۱۱۱۱
۵۴	رقعه	شاه سلطان حسین	سلطان اکبر	۱۱۱۱
۵۵	طغرا	شاه سلطان حسین	سلطان اکبر	۱۱۱۲
۵۶	طغرا	شاه سلطان حسین	سلطان اکبر	۱۱۱۲
۵۷	نامه	شاه سلطان حسین	سلطان معظم	۱۱۲۵
۵۸	نامه	شاه سلطان حسین	سلطان فرخ سیر ^۱	۱۱۲۵
۵۹	نامه	شاه سلطان حسین	سلطان فرخ سیر	۱۱۲۹

۴/۱۳. گزارش مکاتبات سیاسی با شاهان و حکام اروپایی

شماره	نوع سند	ارسال کننده	دریافت کننده	تاریخ قمری
۱	نامه	شاه عباس اول	پادشاه انگلیس	۱۰۳۸
۲	نامه	شاه صفی	پادشاه ^۲ قولستان ^۳	۱۰۴۷
۳	نامه	پادشاه انگلیس	شاه عباس دوم	۱۰۵۴
۴	منشور	شاه عباس دوم	ملک‌زاده انگلیس	۱۰۷۴
۵	عریضه	والی ولندیس و زیربادات ^۴	شاه عباس دوم	۱۰۷۷
۶	نامه	شاه عباس دوم	والی ولندیس	۱۰۷۷
۷	نامه	شاه سلیمان	پادشاه انگلیس	۱۰۸۴
۸	نامه	شاه سلطان حسین	پادشاه وندیک ^۵	۱۱۰۸

۱. پسر سلطان عظیم الدین.

۲. فردریک سوم دوک هولشتاین.

۳. منظور هولشتاین ایالتی شمالی در امپراتوری مقدس روم بود که اکنون بخشی از ایالت شلسویگ - هولشتاین در آلمان است.

۴. ولندیس شامل نواحی سوماترا و بنگال است. ولندیس زیربادات در مقابل بالاباد بود که شامل نواحی سیلان (سريلانكا)، لاکدیو، مالدیو و سقوطره بود. این مناطق زیر فرمان هلندیان بود؛ برای اطلاع بیشتر، رک: عبدالحسین نوائی (۱۳۶۰)، ص ۲۹۴.

۵. وندیک همان جمهوری ونیز است؛ برای اطلاع بیشتر، رک: عبدالحسین نوائی (۱۳۶۳)، ص ۱۶۱.

۹	نام	شاه سلطان حسین	پادشاه وندیک	۱۱۰۸
۱۰	نام	شاه سلطان حسین	والی کبیر وندیک	۱۱۰۸
۱۱	نام	شاه سلطان حسین	پادشاه پرتگال	۱۱۰۸
۱۲	نام	شاه سلطان حسین	پادشاه فرانسه	۱۱۰۸

۴/۱۴. گزارش مکاتبات با کمپانی‌ها و کشتی‌های تجاری

شماره	نوع سند	ارسال کننده	دریافت کننده	تاریخ قمری
۱	عهدنامه	شاه عباس اول	تجار انگلیسی	۱۰۲۶
۲	عهدنامه	شاه صفی	تجار انگلیسی	۱۰۳۸
۳	نامه	شاه عباس دوم	کمپانی انگلیس	۱۰۵۴
۴	پروانه شرف نفاذ	شاه سلیمان	کرنلیوس اسپیلمان والی بتاویا ^۱	۱۰۹۵
۵	نامه	شاه سلیمان	مدبران امور ولندیس	۱۱۰۱
۶	حکم شرف نفاذ	شاه سلطان حسین	دندراتون دهنه روتیا و نره حاکم گوه	۱۱۰۷
۷	حکم شرف نفاذ	شاه سلطان حسین	فرنسیسکو پروسیلوا جنرال کشتی پرتگال	۱۱۰۷
۸	حکم شرف نفاذ	شاه سلطان حسین	جنرال هوگلی و بمبای و مدرس پتن	۱۱۰۸
۹	حکم	شاه سلطان حسین	جنرال انگلیس و حاکم هوگلی و بمبای و مدرس پتن	۱۱۰۸
۱۰	حکم	شاه سلطان حسین	حاکم گوه	۱۱۰۸
۱۱	نامه	اعتمادالدوله ^۲	به جنرال کشتی و عساکر پرتگال	۱۱۰۸
۱۲	حکم شرف نفاذ	شاه سلطان حسین	سردار جنرال وندیک	۱۱۰۸
۱۳	حکم	شاه سلطان حسین	کپیتان ولندیس	۱۱۰۹
۱۴	نامه	شاه سلطان حسین	ولمون اوسورن سرکرده بتاویا	۱۱۱۳
۱۵	نامه	اعتمادالدوله ^۳	حاکم گوه	۱۱۳۰

۱. اندونزی کنونی؛ برای اطلاعات بیشتر، رک: فلور (۱۳۷۱)، ص ۹.

۲. میرزا محمدطاهر وحید قزوینی.

۳. فتحعلی خان داغستانی.

۴/۱۵. گزارش احکام حکومتی

شماره	نوع سند	صادر کننده	موضوع	تاریخ قمری
۱	پروانچه	شاه عباس اول	بخشش مالیات شهربانان تا سه سال	۱۰۰۸
۲	پروانچه	شاه عباس اول	در باب تخفیف مال و جهات عراق	۱۰۱۱
۳	رقم	شاه عباس دوم	مهدی قلی بیگ ^۱	۱۰۵۶
۴	رقم	شاه عباس دوم	مهدی قلی بیگ ^۲	۱۰۵۶
۵	حکم	شاه عباس دوم	امیر چله	۱۰۶۶
۶	نامه	ناظر بیوتات	افتخار خان ^۳	۱۰۷۶
۷	احکام شرف نفاذ	شاه سلیمان	حکام کچ و مکران	۱۰۸۳
۸	رقعه	شاه سلیمان	صفی قلی خان ^۴	۱۰۹۲
۹	حکم همه ساله	شاه سلطان حسین	ابوسعید سلطان و سایر اولاد محمد امین خان	۱۱۰۷
۱۰	حکم همه ساله	شاه سلطان حسین	موسی سلطان و سایر فرزندان رحمت قلی سلطان	۱۱۰۸
۱۱	حکم	شاه سلطان حسین	خواجه محمد حسین جدید الاسلام ^۵	۱۱۰۸
۱۲	نامه	اعتمادالدوله ^۶	شیخ الاسلام	۱۱۲۸

۴/۱۶. موارد متفرقه

۱. سفرایی که به ماوراءالنهر رفتند؛
۲. توضیح گریگوری ارمنی درباره والی و ندیک و پادشاه بزرگ و ندیک؛
۳. القاب دین محمد خان ولد نور محمد خان چنگیزی والی مرو نسا در ارقام و احکام؛
۴. القاب بدر الزمان بیگم صبیّه ولی محمد سلطان پسر حمزه سلطان چنگیزی؛
۵. کتابت به ریم پاپا (۴ مورد)؛
۶. گزارش نامه بدون تاریخ؛

۲. خان سامان.
۴. کلاتر سابق جولاه اصفهان.

۱. ایشیک آقاسی باش حرم.
۳. حاکم ری.
۵. فتحعلی خان داغستانی.

۵. وقایع نویسان و منشیان؛ مشاغل دیوانی

در ساختار اداری صفوی، دو شغل است که با بحث انشاء، نامه نگاری و فعالیت های مرتبط دیوانی ارتباط مستقیم دارد؛ نخست منشی الممالک و دیگری واقعه نویس / مجلس نویس؛ که در این پیشگفتار سعی شده اطلاعات کاملی درباره آن دو ارائه شود.

۵/۱. منشی الممالک

منشی الممالک از اصحاب دفترخانه همایون،^۱ از مقریان و محرم نوشته جات پادشاهی و خدمت شبانه روزی، لازمه این شغل بزرگ بود؛^۲ همه مکاتبات رسمی با او و در دارالانشاء^۳ توسط منشیان مجلس همایون^۴ انجام می پذیرفت. تا اوایل روزگار شاه طهماسب از این شغل با عنوان انشاء ممالک و منشی دیوان اعلی یاد شده است.^۵ منشی دیوان اعلی در ساختار دیوانی اهمیت داشته است، چرا که قاضی احمد حسینی قمی مرگ او را ذکر کرده است.^۶

در منابع متقدم صفوی از منشی خاصه شریفه - که انیس مجلس خاص و محرم حرم و القاب مقرب الحضرة و انیس الدوله داشت - یاد شده است.^۷ نوشتن تفصیل وقایع دربار و ارسال آن برای شاهزادگان صفوی که در سایر شهرها حاکم بودند، و تا دوره شاه طهماسب سابقه داشت،^۸ ظاهراً از وظایف اصلی او بوده است. باید توجه داشت که او را نمی توان منشی الممالک در نظر گرفت و این همان منصبی است که بعدها به واقعه نویس تغییر پیدا کرد.

از سال ۹۳۱ ق، خطاب منشی الممالک اعطاء شد.^۹ منشی خاصه شریفه و بعدها

۱. یوسف واله (۱۳۸۲)، ص ۳۴۷؛ محمد محسن مستوفی، ص ۱۰۰.

۲. اسکندریبک منشی، ج ۱: ص ۲.

۳. اسکندریبک منشی، ج ۱: ص ۱۷۲.

۴. قاضی احمد قمی، ج ۱: ص ۵۹۰؛ ج ۲: ص ۸۱۶؛ اسکندریبک منشی، ج ۱: ص ۱۶۷؛ ج ۲: ص ۷۲۳؛ محمد

منجم یزدی، ص ۱۴۵.

۷. افوشته ای نطنزی، ص ۲۹-۳۰.

۸. قاضی احمد قمی، ج ۱: ص ۴۱۰.

۹. خوزانی اصفهانی (۱۳۹۸)، ص ۳۲.

منشی الممالک از روزگار شاه طهماسب از مشاغل مهم دربار بوده است^۱ و تا پیش از شکل‌گیری شغل واقعه‌نویس و زیردستان او، همه مکاتبات رسمی حکومتی و وظیفه او بود و زیر نظر او کارها توسط منشیان مجلس همایون^۲ انجام می‌پذیرفت و در دفترخانه همایون^۳ پیگیری‌ها صورت می‌گرفت؛ آنچه توسط او و زیردستانش - عمدتاً تا روزگار شاه عباس اول - انجام می‌یافت، عبارت بود از:

۵/۱/۱. تهیه فرمان‌ها و نامه‌های شاه

پاسخ نامه‌هایی که برای فرمان‌روایان و شاهان سایر حکومت‌ها از زبان شاه نوشته می‌شد، با او بود.^۴ معمولاً پاسخ نامه‌هایی که برای شاهان سایر کشورها ارسال می‌شد توسط منشی الممالک یا منشیان طراز اول دربار نوشته می‌شد، که آنان افزون بر نشر فاخر، از اشعار خودشان نیز در درون نامه بهره می‌بردند و سعی می‌کردند افزون بر نشان دادن قدرت قلم بر غنای نامه شاهی بیفزایند. در این موارد از انشاء قاضی جهان قزوینی،^۵ میرزا کافی منشی الممالک،^۶ حاتم بیگ اردوبادی،^۷ میرزا عبدالحسین خان اردوبادی منشی الممالک،^۸ میرزا محمدطاهر وحید قزوینی^۹ نمونه‌هایی را در منابع مهم این دوره می‌توان یافت.

۱. علینقی نصیری، ص ۵۱.

۲. اسکندربیک منشی، ج ۱: ص ۱۷۲.

۳. علینقی نصیری، ص ۵۱.

۴. در باب شیوه تهیه نامه برای شاهان سایر کشورها، بوداق منشی قزوینی نوشته است: «... هرگاه به سلاطین روم و هند و ماوراءالنهر مکتوبی که نوشته می‌شد، منشیان بلاغت‌شعار در مجلس حاضر می‌شدند، و فقرات را منظوم و مثنوی مسوده می‌کردند. چون به اصلاح پادشاه حمیده صفات مشرف می‌شد به تحریر درمی‌آوردند، و به نوعی صورت اتمام می‌یافت که دیباجة کلام سخن طرازان عالم می‌گشت...»؛ بوداق منشی قزوینی، ص ۱۴۵؛ همچنین برای اطلاع بیشتر، رک: خواندمیر، ج ۴: ص ۵۰۴؛ افوخته‌ای نطنزی، ص ۴۱۶، ۴۴۴، ۴۶۹؛ قاضی احمد قمی، ج ۱: ص ۱۵۸، ۲۰۶؛ خوزانی اصفهانی (۱۳۹۸)، ص ۱۲، ۴۸۷؛ همو، (۲۰۱۶)، ج ۱: ص ۴۶۷؛ میرزا بیگ جناب‌دی، ص ۳۶۷، ۸۷۶؛ ابوالمفاخر حسینی، ص ۶۱.

۵. قاضی احمد قمی، ج ۱: ص ۳۶۵. ۶. خوزانی اصفهانی، (۱۳۹۸)، ص ۳۵۴.

۷. خوزانی اصفهانی، (۲۰۱۶)، ج ۱: ص ۱۸۲.

۸. خواجه اصفهانی، ص ۲۶۸؛ ابوالمفاخر حسینی، ص ۱۷۸-۱۷۹.

۹. وحید قزوینی، ص ۴۸۴.

۵/۱/۲. نوشتن فتح‌نامه‌ها

عموماً پس از هر جنگ فتح‌نامه‌هایی نوشته و به ولایات و شهرها ارسال می‌شد^۱ و به عنوان انعام به افراد مختلف داده می‌شد تا به نقاط تعیین شده در کشور ببرند؛ یکی از این فتح‌نامه‌ها سهم منشی‌الممالک بود و او نیز این اختیار را داشت تا برای کمک به یکی از کارکنانش که نیاز مالی داشت، کار را به وی واگذار کند و برای ارسال نامه او را به شاه معرفی نماید.^۲

۵/۱/۳. قرائت‌نامه‌ها و احکام سلطانی

نامه‌های وارده به دربار^۳ و احکام افرادی را که شاه، جدیداً منصوب کرده بود^۴ او به آواز بلند در حضور شاه قرائت می‌کرد.

۵/۱/۴. نوشتن فرمان‌ها،^۵ پروانچه‌ها^۶ و احکام و ارقام شاهی^۷

۱. خواندمیر، ج ۴: ص ۲۵۱۴؛ ابراهیم امینی، ص ۳۴۸؛ قاضی احمد قمی، ج ۱: ص ۱۸۶، ۱۹۰، ۲۷۱، ۲۸۲؛ ج ۲: ص ۷۴۰؛ خوزانی اصفهانی (۱۳۹۸) ص ۹۶، ۱۰۱، ۳۸۰؛ محمد منجم یزدی، ص ۳۶۵؛ میرزا بیگ جناب‌دلی، ص ۱۶۷؛ ۲۴۳، ۵۴۳؛ ابوالمفاخر حسینی، ص ۴۷، ۱۱۷.

۲. محمدرفیع انصاری، ص ۷۱. ۳. عالم‌آرای شاه اسماعیل، ص ۳۳۷، ۴۹۶.

۴. ژان شاردن، ج ۵: ص ۱۶۷۴.

۵. شاردن توصیف خود را از نمونه یک فرمان در سفرنامه‌اش نوشته است: فرمان روی یک کاغذ دراز به طول دو پا و نیم و به عرض سیزده یا چهارده شست دست با آب طلا و رنگ آبی و سرخ و مشکی نوشته شده و من کلماتی را که در فرمان با آب طلا نوشته شده با حروف بزرگ نوشته‌ام، و عبارات و جملاتی را که در متن با حروف رنگین است، میان دو قلاب جا داده‌ام. این نکته نیز گفتنی است که در تمام فرمان‌ها و نامه‌های پادشاه و اعتبارنامه‌ها و گذرانامه‌ها که به نام خدا آغاز می‌شود نام خدا را با آب طلا می‌نویسند. اگر اسم پیغمبر یا امام در میان آید با رنگ آبی، و نام شاه را با رنگ سرخ می‌نویسند، اما اگر در مکتوبی نام خدا و اسم ائمه درج نشده باشد، نام پادشاه را با آب طلا می‌نویسند؛ همچنین اگر پادشاه بلافاصله بعد از نام خدا بیاید هر دو نام را با آب طلا می‌نگارند. منشیان فرمان‌های شاه را با خط ریز و ظریف، چنان که با مرکب می‌نویسند با آب طلا می‌نگارند. برای تهیه آب طلا، ورقه‌های بسیار نازک طلا را محکم و مدت زیاد روی سنگ مرمر می‌سایند، سپس با یک قلم موی ظریف، گرد طلا را جمع‌آوری می‌کنند، و همچنان که در نوشتن، مرکب را به کار می‌برند از آن استفاده می‌کنند، برای نوشتن به رنگ‌های مختلف تقریباً همین روش معمول است. منشیان در به کار بردن رنگ‌های مختلف چنان چیره‌دست و ماهرند که گوئی نامه را با قلم مو نقاشی کرده‌اند، و با قلم نوشته نشده است (ج ۱: ص ۳۶۲)؛ نقش زیر فرمان را نشان یا علامت یا امضاء می‌گویند، و تقریباً تمام

در این موارد منشیان، القاب^۸ افراد را بر اساس دستور شاه در درون متن نامه‌ها اضافه می‌کردند و شاه نیز براساس برخی قابلیت‌های افراد القاب را اعطاء می‌کرد.^۹ انتخاب نوع القاب با منشی‌الممالک بود.^{۱۰}

پادشاهان اسلامی در فرمان‌هایی که صادر می‌کنند چنین نشان و علامت می‌گذارند، و آن را به طور کلی طغرا می‌گویند. این کلمه از زبان عبری گرفته شده، و در آن زبان نیز دارای همین معنی است، و می‌توان گفت نشان و علامتی است که نام و عنوان پادشاه مقتدر مطلق‌العنانی با حروف درشت بر آن نقش شده است. بنابراین طغرا غیر از ارقام و رمزهایی است که ما در مواردی به کار می‌بریم، و آن شامل اولین حرف اسم یا امضای ماست. به منشی فرمان همچنین به کسی که در طرح آن مهارت بسیار دارد گزاردۀ طغرا یا طغرانگار می‌گویند. حروف طغرا ترتیب یافته، اما در اصل حرف‌ها با اسلوب و مهارتی خاص چنان همسان آذین یافته که به صورت قطب‌نمای کشتی می‌نماید. سراسر طغرا با حروف رنگین نوشته شده، تنها کلمات خداوند جهان، که من فرمان علی‌الاتباع ترجمه کرده‌ام با حروف زرین می‌باشد. و اصل عبارتی که من خداوند جهان آورده‌ام صاحب‌قران است (ج ۱: ۳۶۴)؛ فرمان‌ها با خط زرین سرخ، آبی، سیاه، که دنباله حروف با نقوشی زیبا پایان یافته بر کاغذهای بزرگ نوشته می‌شود. این فرامین چنان ظریف و هنرمندانه نگاشته می‌شود که چنان می‌نماید آنها را با قلم‌مو نقش بسته‌اند. (ج ۴: ۱۴۰۲).

۶. شاه اسماعیل دوم در ۹۸۴ ق، مقرر کرد تا ارکان دیوان یک متن مقدماتی با خط و مهر خود تهیه کنند و سپس به منشی‌الممالک اطلاع دهند که پروانچه بنویسد؛ پس از آن منشی‌الممالک آن را به ارکان دولت می‌سپارد تا برای آن طغرا بنگارد. پس از آن دوات‌دار و حسین بیگ لَیْه، سند را مهر می‌کرد و به ارکان دولت عرضه می‌داشت. دوات‌دار و لَیْه، حق‌السعی می‌گرفتند اما حق وصول وجه دیگری (دوشلک) یا قبول هدیه اعم از نقدی یا جنسی نداشتند و غیر از آن دو کسی مزد دریافت نمی‌کرد؛ برای اطلاع بیشتر، رک: افوشته‌ای نطنزی، ص ۴۰.

۷. خواندمیر، ج ۴: ص ۲۳۸، ۲۴۰، ۳۶۵، ۳۷۷؛ افوشته‌ای نطنزی، ص ۴۵۸، ۶۰۲؛ قاضی احمد قبی، ج ۱: ص ۲۳۸، ۲۶۶؛ ج ۲: ۹۰۷، ۹۵۷؛ خوزانی اصفهانی (۱۳۹۸) ص ۶، ۲۰۰، ۴۵۳، ۵۱۶، ۵۴۴؛ میرزا بیگ جنابدی، ص ۵۶۱، ۷۱۹.

۸. شاردن القاب، عناوین و تعارفاتی را که در اقسام نامه‌نگاری اعم از مکاتبات رسمی و جدی، واقعه‌نویسی، و نامه‌نگاری به کار برده می‌شد، بسیار پرداخته‌اند و سنجیده‌تر از جملات و کلماتی که در تعارفات زبانی به کار می‌رود، دانسته است؛ او با توجه به این موضوع به کتابی اشاره دارد که در آن عناوین و روش نگارش کلیۀ مراسلاتی که به صاحبان مناصب و مشاغل مختلف از صنعتگر گرفته تا شاه نوشته می‌شود، درج شده است. او از این کتاب با عنوان ترسل یاد می‌کند که منشیان و نامه‌نویسان، آن قواعد و عناوین را به کار می‌برند (ج ۲: ص ۷۷۷).

۹. اسکندریگ منشی، ج ۲: ص ۸۷۶.

۱۰. محمدرفع انصاری، ص ۷۰.

۵/۱/۵. تهیّه پاسخ نامه‌های ارکان حکومت و حاکمان سایر شهرها

افزون بر تهیّه پاسخ حکام شهرها و ولایات، نوشتن فرمان‌های معافیت مالیات‌های عمومی با نظارت شاه^۱ و تقریر پاسخ‌های شاه به عرایض مردم و تهیّه فرمان‌هایی که شاه مبتنی بر عرایض مردم صادر می‌کرد، با او بود.^۲

در سایر ولایات نیز منشیان - که زیر نظر حکام ولایات کار می‌کردند - ثبت و نوشتن نامه‌ها را بر عهده داشتند.^۳

ویژگی‌های منشیان

منشی شاهی باید سخن آفرین و از سخنوران سحرآئین باشد.^۴ او باید به زبان پادشاهان و دستورها و آداب سلاطین جهان و به زبان‌های عربی و ترکی و فارسی آشنا باشد و پس از آنکه به او دستور نگارش نامه داده شد، روش و اصول نامه‌نگاری را بداند. همچنین باید از علم سیاق و قوانین دفترخانه شاهی نیز آگاه باشد و امانت و دیانت در نوشتار خود رعایت کند.^۵

و افزون بر سرعت کتابت که جزو مهارت‌های او قلمداد می‌شود^۶ باید با تقریر شاه، سریعاً بتواند متن نامه را ادیبانه آماده کند.^۷ فن انشاء و نامه‌نگاری را منشیان بزرگ آموزش می‌دادند^۸ همچنین منشیان تازه‌کار نمونه انشاء منشیان بزرگی همچون حاتم بیگ اعتمادالدوله را - که روزگاری منشی بود و قدرت نگارش او طوری بود که عبارات ترکی، فارسی و عربی را به اندک زمانی، بی تأمل و تفکر به قلم می‌کشید - به عنوان الگوی نامه‌نگاری برای خود نگاه می‌داشتند.^۹

۱. افوشته‌ای نطنزی، ۶۰۲؛ میرزا بیگ جناب‌دی، ص ۲۳۰، ۲۳۶، ۴۰۳.

۲. ژان شاردن، ج ۳: ص ۱۲۷۴. ۳. محمد منجم یزدی، ص ۵۷۷.

۴. قاضی احمد قمی، ج ۱: ص ۲۰۶. ۵. علینقی نصیری، ص ۵۲.

۶. قاضی احمد قمی، ج ۱: ص ۴۷۸.

۷. عالم‌آرای شاه اسماعیل، ص ۱۴۳؛ قاضی احمد قمی، ج ۱: ص ۱۰۲.

۸. قاضی احمد قمی، ج ۲، ص ۸۱۶. ۹. محمد منجم یزدی، ص ۵۰۹.

به نوشته نصیری، از ابتدای تشکیل صفوی، شغل منشی الممالک در خاندان نصیری اردوبادی قرار داشت و حتی اشاره دارد که بخشی از عواید او از داروغگی اردوباد تأمین می‌شود و لقب سنتی منشی الممالک همراه با بالارث و استحقاق قید می‌شود.^۱

افزون بر نوشته نصیری، سوابق این خاندان در دارالانشاء صفوی - که در منابع صفوی از آنان یاد شده است - نیز این نکته را تأیید می‌کند؛ آنان از نسل خواجه نصیرالدین طوسی هستند.^۲ از جمله جدّ اعلای این خاندان خواجه عقیق منشی اردوبادی است که از اردوباد نزد شاه اسماعیل اول آمد و منظور نظر شاه قرار گرفت. او نخستین کسی است که قلم بر طغرای فرمان‌های شاهی گذاشت و طغرای پادشاهان سابق را تغییر داد - طوری که تا اواخر صفوی نیز جریان داشت.^۳ شاه اسماعیل منصب جلیل‌القدر انشاء را به وی داده و او نیز سال‌ها در خدمت شاه انجام وظیفه می‌کرد.^۴

طبق گفته علینقی نصیری افول جایگاه منشی الممالک، از زمانی است که مجلس‌نویس و مستوفی خاصّه در دیوان شکل گرفتند.^۵ نصیری دلیل تضعیف مقام منشی الممالک را در افزونی املاک خاصّه دانسته است که در نتیجه این افزونی مجلس‌نویس نقش بیشتری ایفا می‌کند چون بیشتر مکاتبات مربوط به املاک خاصّه با واقعه‌نویس بود، در حالی که پیش از آن منشی الممالک این مکاتبات را انجام می‌داد. نصیری می‌گوید که شاه عباس اول منصب مجلس‌نویسی را به وجود آورد، زیرا دیوان مرسوم، پاسخ دادن به بسیاری از شکایات و اسناد را که به دست شاه می‌رسید، بیش از حدّ طول می‌داد.^۶

کاهش نقش منشی الممالک در اواخر سلطنت صفوی، به حدّی بود که در مجلس

۱. علینقی نصیری، ص ۵۲. ۲. اسکندر بیگ منشی، ج ۲: ص ۷۲۲.

۳. علینقی نصیری می‌نویسد شکل طغرای احکام در ابتدای شکل‌گیری صفوی به شکل گل سرخ بود؛ ص ۵۲.

۴. قاضی احمد قمی، ج ۲: ص ۹۳۱. اسکندر بیگ منشی، ج ۲: ص ۷۲۳.

۵. علینقی نصیری، ص ۵۱. ۶. علینقی نصیری، ص ۲۷، ۵۱.

بهشت‌آئین،^۱ جایگاهی نازلی پیدا کرده بود و مناصبی همچون مستوفی خاصه، که تا پیش از آن پائین‌تر از او می‌نشستند، بالاتر از او قرار گرفتند و او در سمت راست مجلس بهشت‌آئین و پائین‌تر از وزیر اصفهان می‌نشست.^۲ انصاری جای او را بعد از وزیر حلال نوشته است.^۳ او در مجالس بهشت‌آئین تاج بی‌طومار مندید پیچیده بر سر می‌گذاشت، اما در زمان شاه سلطان حسین به او طومار نیز داده شد.^۴

آنچه در منابع متأخر صفوی از وظایف منشی‌الممالک یاد شده است، نشان می‌دهد، که در مقایسه با اواسط حکومت شاه عباس اول، جایگاه این شغل به چه میزان پائین آمده است؛ عمده فعالیت او عبارت بودند از:

۱. قرائت نامه پادشاهان و سلاطین و تهیه پاسخ نامه؛^۵

۲. ارتباط با سفرا و عرض مطالب آنها به به شاه؛^۶

۱. مجلس بهشت‌آئین، دومین مجمع پس از مجلس جانقی و به نظر می‌رسد، مجلس عمومی بود. مکان ثابتی نداشت و افزون بر دولخانه مبارکه، در خرگاه اردو و حتی هنگامه جنگ نیز برپا می‌شد. عمده‌ترین فعالیت آن جشن‌های شاهانه و مهم‌ترین آن تاج‌گذاری و پابوسی شاه، اعطای خلعت، واگذاری مناصب جدید یا تأیید مناصب پیشین بود. تصمیم‌گیری درباره جنگ، مراسم عید فطر، دیدار با میهمانان، شاهزادگان خارجی و حکام نواحی، مراسم تهنیت نوروزی، مجالس بزم شاهی و عقد شاهزادگان از جمله مواردی بود که در مجلس بهشت‌آئین برگزار می‌شد. در مجلس بهشت‌آئین بزرگان کشوری در دو طرف شاه استقرار می‌یافتند و نشستن افراد و گروه‌ها دارای تقدّم و تأخر بود؛ این ترتیب در کشیکخانه نیز رعایت می‌شد. اسکندر بیگ منشی، به آئین معهود قزلباش اشاره دارد که ارکان دولت و اعیان حضرت و مقربان بارگاه و ملازمان درگاه هر یک فراخور قدر و منزلت به ترتیب مقرر در آن حضور دارند. ترتیب و نظم نشستن امرا و بزرگان و نیز جایگاه ایستادن یساوان صحبت و قورچیان یراق با ایشیک‌آقاسی بود؛ در مراسم عزاداری نیز، اصول مجلس بهشت‌آئین رعایت می‌شد؛ برای اطلاع بیشتر، رک: بوداق منشی قزوینی، ص ۲۴۵-۲۴۶؛ عالم‌آرای شاه اسماعیل، ص ۱۴۶؛ اسکندر بیگ منشی، ج ۱: ص ۹۹، ۳۰۷، ۳۵۲، ج ۲: ص ۴۳۴، ۳۸۴، ۴۳۴، ۴۹۱، ۵۰۶، ۵۸۷، ۶۰۹، ۶۲۳، ۶۴۷، ۷۱۰، ۷۱۶، ۷۲۸، ۷۴۹، ۹۵۳، ۱۰۱۵، ۱۰۷۸-۱۰۷۹؛ افروشته‌ای نظنری، ص ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹، ۱۵۲۰، ۱۵۲۱، ۱۵۲۲، ۱۵۲۳، ۱۵۲۴، ۱۵۲۵، ۱۵۲۶، ۱۵۲۷، ۱۵۲۸، ۱۵۲۹، ۱۵۳۰، ۱۵۳۱، ۱۵۳۲، ۱۵۳۳، ۱۵۳۴، ۱۵۳۵، ۱۵۳۶، ۱۵۳۷، ۱۵۳۸، ۱۵۳۹، ۱۵۴۰، ۱۵۴۱، ۱۵۴۲، ۱۵۴۳، ۱۵۴۴، ۱۵۴۵، ۱۵۴۶، ۱۵۴۷، ۱۵۴۸، ۱۵۴۹، ۱۵۵۰، ۱۵۵۱، ۱۵۵۲، ۱۵۵۳، ۱۵۵۴، ۱۵۵۵، ۱۵۵۶، ۱۵۵۷، ۱۵۵۸، ۱۵۵۹، ۱۵۶۰، ۱۵۶۱، ۱۵۶۲، ۱۵۶۳، ۱۵۶۴، ۱۵۶۵، ۱۵۶۶، ۱۵۶۷، ۱۵۶۸، ۱۵۶۹، ۱۵۷۰، ۱۵۷۱، ۱۵۷۲، ۱۵۷۳، ۱۵۷۴، ۱۵۷۵، ۱۵۷۶، ۱۵۷۷، ۱۵۷۸، ۱۵۷۹، ۱۵۸۰، ۱۵۸۱، ۱۵۸۲، ۱۵۸۳، ۱۵۸۴، ۱۵۸۵، ۱۵۸۶، ۱۵۸۷، ۱۵۸۸، ۱۵۸۹، ۱۵۹۰، ۱۵۹۱، ۱۵۹۲، ۱۵۹۳، ۱۵۹۴، ۱۵۹۵، ۱۵۹۶، ۱۵۹۷، ۱۵۹۸، ۱۵۹۹، ۱۶۰۰، ۱۶۰۱، ۱۶۰۲، ۱۶۰۳، ۱۶۰۴، ۱۶۰۵، ۱۶۰۶، ۱۶۰۷، ۱۶۰۸، ۱۶۰۹، ۱۶۱۰، ۱۶۱۱، ۱۶۱۲، ۱۶۱۳، ۱۶۱۴، ۱۶۱۵، ۱۶۱۶، ۱۶۱۷، ۱۶۱۸، ۱۶۱۹، ۱۶۲۰، ۱۶۲۱، ۱۶۲۲، ۱۶۲۳، ۱۶۲۴، ۱۶۲۵، ۱۶۲۶، ۱۶۲۷، ۱۶۲۸، ۱۶۲۹، ۱۶۳۰، ۱۶۳۱، ۱۶۳۲، ۱۶۳۳، ۱۶۳۴، ۱۶۳۵، ۱۶۳۶، ۱۶۳۷، ۱۶۳۸، ۱۶۳۹، ۱۶۴۰، ۱۶۴۱، ۱۶۴۲، ۱۶۴۳، ۱۶۴۴، ۱۶۴۵، ۱۶۴۶، ۱۶۴۷، ۱۶۴۸، ۱۶۴۹، ۱۶۵۰، ۱۶۵۱، ۱۶۵۲، ۱۶۵۳، ۱۶۵۴، ۱۶۵۵، ۱۶۵۶، ۱۶۵۷، ۱۶۵۸، ۱۶۵۹، ۱۶۶۰، ۱۶۶۱، ۱۶۶۲، ۱۶۶۳، ۱۶۶۴، ۱۶۶۵، ۱۶۶۶، ۱۶۶۷، ۱۶۶۸، ۱۶۶۹، ۱۶۷۰، ۱۶۷۱، ۱۶۷۲، ۱۶۷۳، ۱۶۷۴، ۱۶۷۵، ۱۶۷۶، ۱۶۷۷، ۱۶۷۸، ۱۶۷۹، ۱۶۸۰، ۱۶۸۱، ۱۶۸۲، ۱۶۸۳، ۱۶۸۴، ۱۶۸۵، ۱۶۸۶، ۱۶۸۷، ۱۶۸۸، ۱۶۸۹، ۱۶۹۰، ۱۶